

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра
Довженка

Кафедра історії, правознавства та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Тема: СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА В УКРАЇНІ (1861 Р.) ТА
ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Виконала:

Ісаєва Марина Володимирівна

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Освітня програма: Середня освіта (Історія)

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор

Прокопчук В.С.

(ініціали, прізвище)

Допущено до захисту

"__" _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

Гриценко А.П.

(підпис) (ініціали, прізвище)

Дата захисту: «__» _____ 20__ р.

Оцінка _____

Підписи членів ЕК:

Глухів 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	5
1.1 Українські землі напередодні реформи 1861 року.....	5
1.2 Реформа 1861 року.....	41
1.3 Наслідки селянської реформи 1861 року.....	59
РОЗДІЛ 2. ОСВІЧЕНІСТЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ / ВИКЛАДАЧІВ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ПИТАННЯХ ЩОДО СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА В УКРАЇНІ 1861 РОКУ	68
2.1. Поняття «скасування кріпацтва» в системі історичних наук.....	68
2.2. Формування історичної компетенції майбутніх учителів / викладачів історії України в питаннях щодо скасування кріпацтва в Україні (1861 року).....	71
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ / ВИКЛАДАЧІВ ІСТОРІЇ В ПИТАННЯХ ЩОДО СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА В УКРАЇНІ (1861 РОКУ).....	77
ВИСНОВКИ.....	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	91
ДОДАТКИ.....	98

ВСТУП

Актуальність дослідження. Кардинальні зміни, які відбулись у житті суспільства на зламі ХХ – ХХІ століть, поставили перед історичною наукою принципово нові завдання. Сьогодні, поряд з поглибленим вивченням раніше не відомих або свідомо замовчуваних сторінок нашої історії на порядку денному стоїть також питання про творче переосмислення, здавалось би, вже добре відомих історичних подій та фактів. До таких, безперечно, належить і селянська реформа 1861 року, яка займає одне з центральних місць в історії ХІХ століття.

Процес скасування кріпацтва в Україні є ключовою подією в її історії, яка визначила подальший шлях розвитку суспільства. Ця подія не лише позбавила селян кріпацького статусу, але й мала глибокі соціальні, економічні та політичні наслідки для українського суспільства.

Скасування кріпацтва в Україні відбувалося в особливому історичному контексті, пов'язаному зі складними процесами національного відродження та політичної трансформації в Російській імперії. Ця подія не обмежилася лише юридичним актом, але відіграла важливу роль у формуванні нового соціального порядку, взаємин між верствами суспільства та національної свідомості.

Дослідження цієї теми є актуальним і важливим, оскільки воно сприяє кращому розумінню історії України та її шляху до сучасності.

Метою даної дипломної роботи є вивчити процес скасування кріпацтва в Україні, його впливу на формування суспільства у другій половині ХІХ століття та виявленню ефективних шляхів введення події до навчальної програми.

Об'єктом дослідження є процес вивчення скасування кріпацтва в Україні як важливий аспект розвитку шкільного курсу історії України.

Предметом дослідження скасування кріпацтва в Україні та особливості вивчення теми на уроках історії України.

Структура й обсяг роботи. Наукове дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків й списку використаної літератури. Основний зміст викладено на 87-х сторінках.

У вступі обґрунтовано вибір й актуальність теми охарактеризовано стан вивчення проблеми, визначено науковий апарат, зокрема тему, мету, завдання, предмет і об'єкт дослідження, обґрунтовано його наукову новизну; визначено джерела й історіографію; зазначено апробацію та впровадження результатів дослідження.

У першому розділі *«Історіографія дослідження»* розглянуто передумови скасування кріпацтва в Україні, історичний контекст і фактори, що вплинули на цей процес.

Другий розділ *«Освіченість майбутніх учителів/викладачів історії України в питаннях щодо скасування кріпацтва в Україні 1861 р.»* сформульовано визначення процесу скасування кріпацтва в системі історичних наук, а також засвідчено формування історичної компетенції майбутніх учителів/викладачів історії.

У третьому розділі *«Методична система формування історичної компетенції майбутніх учителів/викладачів історії в питаннях щодо скасування кріпацтва в Україні (1861р.)»* розглянуті науково-методичні джерела з досліджуваної проблеми, стан досліджуваної проблеми в загальноосвітній та передвищій педагогічній школі; спроектовано методичну модель вивчення окресленої теми в курсі історії України.

У висновках узагальнено основні результати дослідження.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Українські землі напередодні реформи 1861 року

У 1861 році, у межах великої Російської імперії, яка тоді включала приблизно 80% територій України, відбулося історичне скасування кріпосного права. Цей крок був зроблений пізніше, ніж у більшості європейських країн, але мав величезне значення. Реформа 1861 року стала початком визволення народів Східної Європи з-під патріархального гніту, сприяла демократичним перетворенням у соціальному, політичному та духовному аспектах життя суспільства. Також вона дозволила адаптувати форму державного управління до змін, які вже відбулися в більш розвинених європейських країнах, трансформуючи імперію в буржуазну монархію[1, 2].

Ця реформа привернула і продовжує привертати увагу вчених різних спеціальностей - істориків, економістів, юристів та інших. За 150 років з часу її проведення була створена значна історіографічна та джерельна база, яка вважається однією з найміцніших у історичній науці, в тому числі завдяки вкладу українських вчених.

Проте, питання скасування кріпосного права, особливо на українських землях, залишається актуальним і вимагає подальшого дослідження. Це набуває особливого значення у світлі змін, що відбулися на пострадянському просторі за останні 20 років, нових методологічних підходів у вивченні історії та відкриття нових фактів і документів, які раніше не були відомі. Врахування цих аспектів може значно розширити та поглибити наше розуміння цієї теми, дозволяючи більш об'єктивно оцінити її з точки зору сучасної історичної науки.

Сучасні дослідження реформи 1861 року в Російській імперії, яка скасувала кріпосне право, часто стикаються з марксистсько-ленінськими інтерпретаціями, закладеними в радянську історіографію. Хоча вчені радянської епохи мали певні наукові досягнення, їхні праці значною мірою були обмежені ленінською концепцією реформи, яку В. Ленін сформулював на

початку 20-го століття, зокрема у своїх статтях, присвячених п'ятдесятиріччю скасування кріпосного права у 1911 році.

Ленінська інтерпретація реформи 1861 року містила кілька ключових положень. По-перше, реформа розглядалась як "побічний продукт революційної боротьби", викликаний кризою феодално-кріпосницьких відносин та революційною ситуацією 1859-1861 років. По-друге, безпосереднім приводом для скасування кріпосного права стали поразка Російська Імперія у Кримській війні та селянські бунти. По-третє, реформа вважалася незавершеною, оскільки вона виконувалась зверху і призвела до обезземелення селянства. По-четверте, вона була розглянута як дія, що задовольняла інтереси поміщиків. По-п'яте, реформа сприяла розвитку капіталізму в Російській Імперії, особливо в торгівлі та промисловості. Нарешті, шосте положення вказувало на те, що реформа не була доведена до кінця, що призвело до подальшого зубожіння селянства.

Цікаво, що сама ленінська концепція насправді була синтезом існуючих в той час оцінок реформи та теорії К. Маркса про класову боротьбу. Проте, ця інтерпретація все ще зустрічається у пострадянський період, і в сучасних дослідженнях необхідно враховувати цю історіографічну спадщину.

Нині, аналізуючи історичні події відомої реформи 1861 року з різних методологій, ми бачимо, що багато з "ленінських" тверджень потребують ревізії чи уточнення з наукової перспективи.

Особливо це стосується процесу формування умов для скасування кріпосного права в Російській імперії, який тривав понад століття, починаючи з XVIII століття. Кріпосні відносини, особливо у поміщицьких маєтках з панщинною системою, стали перешкодою для розвитку промисловості, торгівлі та селянського підприємництва у XIX столітті. Нові форми панщини, такі як "урочна" та "місячна", лише посилювали кріпосну експлуатацію. Також поміщики збільшили закладення своїх "кріпосних душ" як забезпечення кредитів, що призвело до значного боргового тягаря.

Цікавим є питання, як царату вдалося підтримувати кріпосне право, забезпечуючи при цьому торгово-економічні зв'язки з Європою до 1861 року. Відповідь на це знаходимо у працях російського історика О. Преснякова, який описував політику "миколаївського імперіалізму". Ця політика полягала у компенсації обмеженості внутрішнього ринку через військову експансію, особливо на українських землях.

Проте ця політика не змогла забезпечити довгострокового успіху. Економічне відставання Російська Імперія стало очевидним після поразки у Кримській війні, що підкреслило потребу в реформах. Необхідність переозброєння армії та створення сучасної промисловості вимагали наявності вільно найманих робітників, але кріпосна залежність селянства перешкоджала цьому. Таким чином, економічні та політичні обставини сприяли скасуванню кріпосного права, змусивши уряд іти на реформи, незважаючи на опір поміщиків.

Сучасне переосмислення історичних подій, пов'язаних з скасуванням кріпосного права у Російській імперії, дозволяє розглядати їх під іншим кутом. Л. Захарова передала слова Олександра II, виголошені перед московським дворянством, де він заявляв, що звільнення кріпосних селян не було його первісним наміром. Втім, він визнавав неминучість цих змін, виходячи з об'єктивного ходу історичного розвитку. Олександр II бажав ініціювати реформи "зверху", а не чекати змін "знизу", щоб зберегти існуючу державну систему та підвищити міжнародний авторитет імперії, який підірвала поразка у Кримській війні. Водночас, ймовірно, він мало замислювався про реакцію народних мас.

Дослідження впливу народних мас на політику царизму і динаміку селянського руху перед реформами 1861 року показує, що селянство, як основний пригноблений клас, було зацікавлене у скасуванні кріпосного права. Статистика свідчить про зростання кількості селянських виступів перед реформою, зокрема в 1859 році. Проте, значне збільшення виступів у 1861 році

відбулося вже після оголошення реформ, тому вони не могли вплинути на рішення уряду про скасування кріпосного права.

Аналогічна ситуація спостерігалася в українських губерніях, які входили до складу імперії. Показники селянських виступів до і після оголошення реформи також не вказують на вагому причину для скасування кріпосного права з боку царизму. Відсутність організованості та масштабності селянського руху, а також його локальність, залишають під сумнівом існування революційної ситуації напередодні реформ 1859-1861 років, на що вказував і сам Ленін.

Питання про те, в чиїх інтересах відбувалося скасування кріпосного права в 1861 році, залишається актуальним і вимагає детального розгляду. Існує кілька поглядів на це питання, а саме: чи була реформа в інтересах селянства, поміщиків, чи держави.

Якщо розглядати інтереси селянства, то вони, будучи найчисельнішою та найбільш утискуваною частиною населення, логічно були зацікавлені у скасуванні кріпосного права без будь-яких умов. Проте, законодавчі акти, які були прийняті урядом, викликали серед селянства не стільки радість, скільки розчарування. Очікування негативної реакції з боку селян на ці акти було настільки великим, що уряд навіть намагався уникнути її посилення, вибираючи для оприлюднення реформ період Великого посту, коли суспільство зазвичай було більш упокореним.

Маніфест від 19 лютого, написаний за дорученням Олександра II, гарантував колишнім кріпосним селянам юридичну свободу та право на землю, яку вони повинні були викупити у поміщиків. Однак ці закони передбачали, що процес звільнення селян буде поступовим, і до моменту підписання угоди між селянами та поміщиками, останні продовжували мати права на землі та послуги селян. Таким чином, селяни продовжували залишатися в залежності від поміщиків, іноді навіть на довгі роки після офіційного скасування кріпацтва.

Ці обставини підтверджують, що хоча реформа 1861 року формально надала селянам свободу, вона була далека від втілення їх інтересів у повному

обсязі. Натомість, вона містила численні положення, які дозволяли поміщикам обмежувати новонабуту свободу селянства. Все це ускладнює однозначне визначення, чи була реформа виконана суто в інтересах селян.

Скасування кріпосного права в Російській імперії не завжди відповідало інтересам селян, і це було очевидно ще на етапі розробки реформи. Лідери як російського, так і загальноєвропейського революційного руху наголошували на труднощах, які чекали дворянство після скасування кріпосного права.

Однак запитання, чого саме не було можливо зробити для селян, залишається відкритим. У виступі Олександра II він говорив про важливість реформи для Російської імперії і намагався зменшити обтяжливість переходового періоду для дворянства, а не ставив собі за мету забезпечити їх вигоди. Таким чином, його прагнення полягало в захисті інтересів держави та верств населення, на які спирався самодержавний уряд.

На практиці були вжиті всі можливі заходи в напрямку, які в основному сприяли поміщикам. Уряд відмовився втручатися у спірне трактування права поміщиків на переміщення селянських наділів і дозволив їм зберігати у своїх володіннях важливі для селян ресурси, такі як ліси, луки і водойми. Це дозволило поміщикам зберігти контроль над економічними ресурсами селянських господарств і забезпечити собі дешеву робочу силу. Уряд дійсно намагався допомогти поміщикам і зробити все можливе для їхньої підтримки.

Проте Олександр II і його уряд також мали серйозні побоювання щодо фінансової підтримки поміщиків, яка була необхідна для модернізації поміщицьких господарств на нових засадах. Навіть не дивлячись на зусилля уряду, щоб допомогти поміщикам, фінансові обмеження і складнощі з кредитами призвели до глибокої кризи в поміщицьких господарствах, особливо середніх і дрібних поміщиків. Поміщицькі господарства стали неспроможними перебудовуватися на нових засадах, і це призвело до їхнього загального погіршення.

У радянській історіографії довго панувала точка зору, що поміщики не дбали про використання отриманих за селянські наділи грошей і продовжували

експлуатувати селян. Проте насправді ситуація була складнішою. Кошти виплачувалися поміщикам поетапно протягом більше чверті століття, і значна частина суми була вирахована за попередні борги. Зміни в обмінному курсі рубля також зменшили вартість виплачених коштів. І хоча майже мільярд рублів виділено для викупу, це не врятувало б положення поміщиків. Таким чином, можна стверджувати, що скасування кріпосного права не було в інтересах дворянства, незважаючи на зусилля уряду забезпечити їхню підтримку.

Зазначений вище матеріал дозволяє зробити логічний висновок, що скасування кріпосного права у 1861 році було здійснене урядом, перш за все, в інтересах держави. Після поразки Російська Імперія у Кримській війні стало очевидним, що країна відстала економічно і втратила свої позиції на європейській арені. Царська армія, яка була основним елементом імперіальної політики, виявилася неспроможною конкурувати з сучасними європейськими державами. Це спричинило потребу в модернізації армії, а для цього було необхідно розвивати сучасну промисловість на капіталістичних засадах. Щоб це здійснити, було необхідно створити великий ринок вільнонайманої праці, який привернув би іноземних інвесторів та залучив би їхні капітали до російської промисловості. Але кріпосна залежність селян була серйозним перешкодженням на цьому шляху. Отже, скасування кріпосного права стало необхідністю для відновлення державної могутності Російської імперії.

Ця реформа також була спрямована на створення умов для розвитку сучасної промисловості та залучення іноземних капіталів у російську економіку. Проте вона не могла бути реалізована без жертвування інтересів дворянства, яке втратило частину своєї земельної власності і контролю над селянами. Уряд і поміщики були змушені прийняти цю жертву, бо це було важливо для збереження самодержавства і відновлення державної могутності.

Назва реформи 1861 року часто називається "селянською", але це оцінка не відображає її справжніх наслідків. Насправді, реформа була спрямована на кардинальні зміни саме в селянському середовищі. Скасування кріпосного

права відкрило шлях для розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві і стало основою для подальшого розвитку пролетаріату та революції в Російська Імперія.

Важливо враховувати, що хоча реформа 1861 року мала свої негативні наслідки для селянства, особливо через малоземелля і пограбування, вона також створила умови для подальшого розвитку капіталістичної економіки в Російська Імперія і сприяла відновленню державної могутності.

З вище сказаного можна логічно вивести, що скасування кріпосного права в 1861 році було проведено урядом, перш за все, в інтересах держави. Ця реформа стала необхідною після поразки Російська Імперія в Кримській війні, яка відобразила її економічну відсталість і втрату провідної ролі в європейській політиці. Царська армія, яка була основним стовпом "миколаївського імперіалізму," не змогла витримати передових європейських держав. Після Паризького миру Російська Імперія втратила позиції на Балканах і в Чорному морі, а також відступила Туреччині частину Бессарабії та інших територій.

Для відновлення своїх позицій Російська Імперія мусила перебудувати і переозброїти свою армію, що вимагало наявності сучасної промисловості на капіталістичних засадах. Створення такої промисловості, в свою чергу, вимагало широкого ринку вільнонайманої праці, який привертав би іноземних інвесторів і залучав їхні капітали. Проте кріпосна залежність значної частини населення стала перешкодою на цьому шляху. Тому скасування кріпосництва стало нагальною потребою, необхідним урядовим заходом для відновлення державної могутності Російської імперії.

Як правильно зауважив економіст І. Гурвич, звільнення селян стало засобом залучення вітчизняних та іноземних капіталів у російську промисловість. Однак це було неможливо зробити, не порушивши інтереси дворянства. Важливим було і збереження самодержавства. Таким чином, скасування кріпосного права стало кроком уряду в інтересах держави та збереженням існуючої форми державного правління.

В історичній літературі цю реформу часто називають "селянською," оскільки вона спрямовувалася на кардинальні зміни саме в селянському середовищі. Оцінюючи наслідки цієї реформи для селян, варто зазначити, що уряд і поміщики дійсно ведучи справу, селянство визволили, але, на жаль, без належного матеріального забезпечення. Селяни, звільнені з кріпосного стану, залишилися обідраними і впали в залежність від поміщиків, обов'язкових господарів.

Не заперечуючи цю оцінку, варто звернути увагу на деякі публікації з 90-х років ХХ століття, які пропонують нестандартний погляд на аграрну еволюцію в Російська Імперія після скасування кріпосництва. Деякі дослідники приходять до висновку, що селянські господарства мали потенціал для буржуазної аграрної еволюції, оскільки вони вже тоді домінували в сільському господарстві, і поміщицькі господарства не мали значного переважання в технічному і економічному відношенні. Звільнення селян від кріпосництва могло б сприяти розвитку капіталізму в Російська Імперія.

Проте, як підкреслював В. Ленін, надані селянам земельні ділянки в більшості випадків обмежували їх свободу і робили їх прикріпленими до землі кабальними господарями. Таким чином, навіть якщо уряд мав намір залучити селян до розвитку капіталізму, реальні умови для цього були обмеженими.[15]

Дослідження на початку ХХІ століття в Україні привели до нового розуміння Великої реформи 1861 року, яке виявляється у збільшенні обсягу і якості наукових аналізів. Ці дослідження включають розширення тематичного спектру, посилення підґрунтя в аналізах науковців та висвітлення різних поглядів і підходів до оцінки реформи з боку українських, радянських і зарубіжних дослідників.

Однією з основних особливостей цих досліджень є підкреслення різноманітності підходів до розгляду впливу селянської реформи в різних регіонах Російської Імперії та України. Дослідники звертають увагу на вектори протистояння між різними сільськими групами та на процес

диференціації, що призвів до концентрації земельних володінь у руках багатих селян і появи "куркулів-банкiрів".

Деякі науковці також звертають увагу на причини, що призвели до проведення селянської реформи. Вони вказують на економічні і політичні трансформації в розвинених країнах Європи, які вплинули на Російську державу і змусили її реформувати існуючий порядок. Реформа була спрямована на часткову перебудову суспільства, хоча вона не завершила всі завдання і мала незавершений характер.

Також важливим аспектом є освітні зміни після реформи 1861 року. Вони включають реформу жіночої освіти та відмінності в правовому та соціально-економічному становищі різних верств населення. Наприклад, створені жіночі гімназії стали популярними завдяки своїм організаційним принципам, таким як всестановість та відкритість виховання.

В.В. Гоцуляк досліджував історіософський та джерелознавчий аспекти селянської реформи 1861 року і прийшов до висновку, що її впровадження в Україні підкреслює несумісність соціальних норм зі справжніми потребами селянського суспільства. Це свідчить про відсутність відповідності моральної зрілості селян існуючому державному та суспільному ладу.

Різні підходи до вивчення проблеми сільського життя були відзначені, включаючи маргінальний характер українських досліджень, марксистсько-радянський підхід і загальносвітовий, європейський підхід. Згідно з О.П. Реєнтом, інтегрування різноманітного джерельного матеріалу у вивченні селянства має бути спрямоване на розуміння села як інтелектуального об'єкта.

Історіософський аспект вивчення реформи 1861 року, зазначений В.В. Гоцуляком, включає три основні аспекти: ідейно-змістовний, інституційний та людський[1].

Питання соціального статусу, ментальності та змін у свідомості селян, які були безпосередньо залучені до реформи, були досліджені Ю. Присяжнюком. Він підкреслив суперечності між сутністю емансипації 1861 р. та сприйняттям її селянами, які призвели до моральних та матеріальних втрат.

І.В. Звіркоський стверджував, що реформа 1861 року стала початком ряду інших реформ та нововведень у Російській імперії, і це сприяло структуруванню селянства і формуванню ринкових відносин. Також ця реформа вплинула на розвиток освіти в Україні.

Л.Ю. Беренштейн підкреслив соціальні аспекти аграрних відносин у Східній Україні і вважав, що реформа 1861 року сприяла позитивним змінам у суспільстві, зокрема у розвитку товарного селянського господарства і освіти.

На сторінках часопису були досліджені адміністративно-територіальні зміни та управлінський апарат під час і після селянської реформи 1861 року. О.В. Андрощук дослідив вплив реформи на адміністративно-територіальний устрій українських земель в складі Російської імперії та зазначив, що на кінець 1861 року волості були утворені та фінансування закінчено.

А.В. Ващенко розглянув систему управління селянським станом та визначив дворівневу структуру селянського самоврядування.

В.В. Бондар зосередив увагу на ролі мирових посередників у реалізації реформи на місцях.

М.М. Верховський розпочав дослідження життєдіяльності реформаторів, які відіграли ключову роль у проведенні реформи.

І.А. Фареній вивчив вплив реформи на поширення ідеї кооперації та відзначив, що кооперативне будівництво виникло, але не досягло очікуваних результатів через відсутність необхідних умов.

Н.Р. Темірова проаналізувала погляди дореволюційних авторів на роль поміщиків у реформі 1861 року і вказала на різні підходи до цього питання.

Наукова цінність статей про вивчення реформи 1861 року в наукових осередках та історичних школах була підкреслена в роботі О.З. Медалієвої.

Отже, на сторінках часопису досліджувалися різні аспекти селянської реформи 1861 року та її вплив на адміністративно-територіальний лад та управління.

На сторінках журналу "Український селянин" було опубліковано статті, присвячені регіональним аспектам проведення селянської реформи 1861 року.

Дослідники, такі як Г.Т. Панишко, С.А. Шульга і П.С. Олешко, розглянули особливості реформи на території Волині. П.С. Олешко висвітлив специфіку аграрних змін на Волині, враховуючи економічні, соціальні та політичні відмінності.

Уряд розпочав реформу аграрного сектора на Волині вже у 1847–1848 роках через інвентарні правила, які були використані у реформі 1861 року. Після повстання 1863 року був виданий маніфест, що оголосив селян вільними, що обмежило їхню економічну свободу та вплинуло на аграрний розвиток регіону.

Г.Т. Панишко розглянув фактори та умови, що дозволили російському дворянству, чиновництву та буржуазії перейти земельні наділи з українців, польсько-українців та інших громадян на Волині.

С.А. Шульга дослідив роль чеських та німецьких поселень на Волині та вказав, що їхній розвиток сприяв прогресивному росту агрокультури в регіоні завдяки кращим сільгоспільським методам та податковим пільгам.

Т.Д. Крамарчук розглянула міграцію населення через царські реформи 60-70-х років XIX століття, зазначивши, що обезземелення призвело до зростання міграції на східні регіони та Башкирію. Мігранти стикалися з різними проблемами, такими як мізерна допомога держави, спекуляція та обмеженість права власності на землю.

Вивчення реформи 1861 року за різними аспектами продовжується в роботах Н.Р. Темірової, А.М. Шатохіна, О.А. Бундака, В.М. Мельниченка, М.А. Якименка та інших дослідників, що вказує на актуальність цієї теми для подальших наукових досліджень.

Варто також виділити частину джерел іноземного походження котрі приділили увагу даному питанню.

Історична наука в США розпочала серйозне дослідження минулого Російської імперії лише після Другої світової війни, яке стало реакцією на зростаючий вплив СРСР на міжнародну сцену під час "холодної війни". У цей період історики обох країн відчували ідеологічний тиск, але американська

наука стала більш об'єктивно досліджувати походження і успіх Радянського Союзу.

Зокрема, американські дослідники зосередилися на причинах російських революцій та радикалізації настроїв серед населення Російської імперії, а також альтернативах для подальшого розвитку після революції. Вони також розглядали відмінності у історичному розвитку Російської Імперії та Заходу. Деякі теми, які почали вивчати, включали функціонування адміністративних органів, рух революцій, розвиток політичних партій та інші аспекти, які пов'язані із сільським життям в імперії.

Зацікавленість американських істориків в сільському житті та реформі 1861 року значно зросла з 1970-х років. Це було пов'язано зі змінами в СРСР та Східній Європі. Завдяки цьому, вони мали більший доступ до архівів на пострадянському просторі, що розширило їхню можливість проводити дослідження на основі документів.

Хоча вони також вивчали реформу 1861 року, більший акцент робився на її впливі та наслідках для російського суспільства.

Серед американських дослідників, які працювали над цією темою, виділялися А. Ріббер і Т. Еммонс. А. Ріббер аналізував генезу реформ і прийшов до висновку, що вони були ініційовані не тільки зовнішніми чинниками, але й бажанням зміцнити армію Російська Імперія. Т. Еммонс, з свого боку, наголосив на ролі страху режиму перед селянськими виступами та на внутрішніх факторах, таких як "комплекс сорому" і вплив економічних теорій.

Загалом, американська історіографія розглядала реформу 1861 року як важливий етап у російській історії, але більший акцент робився на її наслідках та впливі на подальший розвиток країни.

Розглядаючи роботу Т. Еммонса порівняно з А. Ріббером, видно, що Т. Еммонс та більшість наступних американських істориків більше акцентували увагу на "внутрішньому чиннику" у скасуванні кріпацтва в Російська Імперія перед реформою 1861 року.

Один з прикладів цього підходу – монографія Д. Філда "Кінець кріпосного права: дворянство і бюрократія в Російська Імперія, 1855-1861 рр.", опублікована у 1976 році. Д. Філд намагався відповісти на питання, чому було скасовано кріпосне право та як саме це відбувалося. Він висловив критику концепції "революційної ситуації", яка пізніше також була відхилена іншими істориками. Д. Філд аргументував, що загроза селянських повстань стала фактором, який впливав на урядову політику лише після прийняття рішення про скасування кріпосного права.

Він також вважав, що скасування кріпосного права не було спровоковано ані поразкою в Кримській війні, ані виключно бажанням Олександра II та його радників. Він дійшов висновку, що фундаментальні політично-ідеологічні структури, на яких ґрунтувалося кріпосне право, вже були руйновані до 1861 року і зникли, коли держава припинила їх підтримувати.

В подальшому, американські історики надавали перевагу політичним аспектам скасування кріпосного права, зосереджуючи увагу на ролі царя та чиновників у цьому процесі. Наприклад, У. Лінкольн вивчав діяльність російської бюрократії у розробці реформ і підкреслював важливість освічених та ініціативних чиновників у цьому процесі.

Російське Географічне Товариство, засноване у 1845 році в Санкт-Петербурзі, відіграло значущу роль у підготовці реформ, за словами У. Лінкольна. Це товариство стало центром об'єднання місцевої інтелігенції та передових чиновників. Його головним завданням було вивчення умов життя народу та аграрних відносин між поміщиками і селянами. Ця діяльність сприяла підготовці до реформи 1861 року, зокрема, збиранню і аналізу даних, необхідних для цього процесу.

У. Лінкольн підкреслює, що всі урядові чиновники, які брали участь у цій підготовці реформ, активно співпрацювали з Російським Географічним Товариством. Він також зазначає, що основна увага в їхніх дослідженнях була приділена селянській реформі.

У своїх дослідженнях У. Лінкольн висвітлював роль "освіченої бюрократії" та їхню діяльність у підготовці та проведенні реформ. Він ідентифікував ключові постаті цього процесу, такі як Я. Соловйов, М. Мілютін, Я. Ростовцев тощо.

Дослідник також наголошує на важливості фінансової кризи кінця 1859 року та її впливу на підготовку реформ. Він стверджує, що ця криза спричинила необхідність ліквідації державних кредитних установ і вплинула на умови селянської реформи, зокрема на викупну операцію.

С. Хок вважає, що реформи створили нове суспільство, де чиновники вищих рангів вже не були беззастережними слугами самодержавства і державні реформи не могли бути відкликани лише указом царя. Такі зміни призвели до нових проблем і боротьби серед чиновників.

А. Рібер досліджував утворення ідеологічних груп в еліті під час реформ та активність професійних чиновників, які стали впливовими у цьому період. Він зазначав, що цей час став періодом активної політичної боротьби серед чиновників, особливо на тлі селянського питання.

Давайте більше уваги приділимо огляду дослідження Д. Філда, оскільки він розглядає різноманітні аспекти вивченого питання [12]. Його аналіз базується на законодавчих актах, інших документах того часу, а також на розвідках радянських і американських вчених та його власних дослідженнях.

По-перше, вчений намагається показати, як самі селяни сприймали відміну від кріпосного права. Він вказує, що для селян найголовніше було скасування необмеженої влади поміщиків, але він також стверджує, що реформа не вирішила всіх проблем селян при їхній інтеграції в суспільство вільних людей. Головним питанням залишалось верховенство інших станів над селянами [12, 75]. Це створювало певну загрозу для самодержавства, яке боялося втратити владу, і, відповідно, придушити будь-які можливі виступи селян.

Д. Філд також вивчає роль інститутів, на яких самодержавство найбільше покладалося в той період. Це включає армію, церкву та світових посередників.

Він розглядає їхню функцію та соціальний статус, вказуючи на те, що їхня діяльність сприяла проведенню реформи [12, 78]. Важливим елементом дослідження є і вивчення того, як влада реагувала на різноманітні тлумачення нових реформаторських законів, а також на чутки та міфи серед селян. Ці фактори ставали перешкодою для впровадження реформи, оскільки селяни очікували від царя іншого роду волі [12, 81].

На ментальному рівні багато селян сприймали землю як власність Бога, царя або нікого, тоді як самодержавство вважало право на земельну власність прерогативою царя та поміщиків [12, 82]. Однак негативні наслідки кріпосного права існували далеко за межами різниці в цінностях: дворяни продовжували зберігати своє владне становище в управлінських структурах та аграрних відносинах, селяни залишалися законодавчо пов'язаними з громадою та залишалися на нижчих сходинках соціальної ієрархії [12, 86]. Реформа стала не стільки нововведенням, скільки систематизацією і послабленням старих кріпосницьких порядків.

Р. Джонсон, зі свого боку, вивчає зв'язок між індустріалізацією, урбанізацією та сімейними моделями життя в Російській Імперії наприкінці XIX століття [13]. Він стверджує, що саме в Російській Імперії існувала постійна взаємодія між містом і селом, що призводила до нової форми такої взаємодії: міські робітники залишали свої сім'ї в селі і підтримували з ними зв'язок, приїжджаючи до них з міста або періодично повертаючись на Батьківщину. Реформа 1861 року сприяла такому розподілу. Але це призвело до того, що сільське господарство залишилося з відсутніми сім'ями і для компенсації залучалася наймана робоча сила. Таким чином, домогосподарства дослідник охарактеризував як економічно мобільні від збагачення до збіднення та навпаки, що гальмувало інновації на селі [13, 277].

Російський експансіонізм був домінуючим фактом в історії Східної Європи та України зокрема з XV століття. З 1462 року, коли зароджується Московська держава охоплювала лише 24 000 квадратних кілометрів, до 1914 року, коли Російська імперія займала 13 800 000 квадратних кілометрів, або

одну шосту частину суші, Росія розширювалася в середньому на 80 квадратних кілометрів на день [14]. Наприкінці XVIII століття вона зосередила свої зусилля на великому просуванні на південь. Їх метою були величезні внутрішні території Чорного моря (які були володіннями татар) і морські шляхи, що перебували під домінуванням Османської імперії і відкривали доступ до Середземного моря та світової торгівлі. Поки потрібна була українська допомога в цій експансії на південь, Гетьманщині дозволялося існувати. Але після Кучук-Кайнарджійського договору 1774 року, який завершив успішну війну Росії з Османською імперією та визнав її присутність у Чорному морі та її суверенітет над Кримським ханством, українська автономія була обов'язково приречена. Подібна доля чекала й інші землі, що лежали між Руссю та Чорним морем.

Знищення Запорізької Січі після повернення під владу Росії в 1734 році запоріжці повернули свої колишні землі і збудували нову Січ поблизу її попереднього місця. З точки зору імперського уряду, це повернення було змішаним благом. У наступних війнах проти османів запоріжці показали себе настільки добре, що Катерина Російська засипала їх медалями та похвалами. Проте, вони також викликали у неї багато занепокоєння. Через те, що на її території не було кріпацтва і було багато вільної землі, Січ стала притулком для селян-утікачів. До того ж, коли спалахували антишляхетські повстання, до них неодмінно були причетні запоріжці. У 1768 році, наприклад, вони відіграли ключову роль у кривавому повстанні гайдамаків на Правобережжі, а коли російський козак Ємельян Пугачов влаштував своє величезне повстання на півдні Росії в 1772 році, запорожці запропонували своїм людям захист від гніву імператриці.

Серед самих запоріжців насилля та соціальні потрясіння були поширеними явищами. У міру заселення запорозьких земель (на 1770 р. на них проживало близько 200 тис. жителів, більшість з яких не були козаками), розвивалося велике землеробство, торгівля і скотарство. У цій діяльності переважно домінувала запорозька старшина. Останній запорозький кошовий

Петро Калнишевський, наприклад, володів понад 14 тис. голів худоби. Більшість його товаришів-офіцерів були такими ж багатими. Як і в Гетьманщині, між запорозькою старшиною та безмайновим рядовим населенням (голою) виникли різкі соціально-економічні відмінності, на Січі часто виникали конфлікти між бідними та багатими. У 1768 році, наприклад, особливо жорстока сутичка змусила старшину втекти до сусідніх російських гарнізонів, переодягнувшись у ченці. Порядок вдалося відновити лише після втручання імператорських військ. Постійні заворушення на Січі в поєднанні з упертим перешкоджанням запоріжців спробам Росії колонізувати Чорноморське узбережжя переконали Катерину II, що проблема потребує радикального вирішення. Тому, щойно закінчилася війна 1768-1775 років і татари перестали становити загрозу, вона наказала вдруге зруйнувати Січ.

Незважаючи на те, що Калнишевський і старшина дотримувалися проросійської лінії, їх заарештували і зрештою заслали до Сибіру. Найбільша частина — близько 5000 чоловік — шукала притулку на контрольованій османами території біля гирла Дунаю. Близько половини запорозьких земель було розподілено між російськими вельможами, а решту закріпили за німецькими та сербськими колоністами. Катерина навіть намагалася стерти запоріжців із народної пам'яті. Оголошуючи про їх ліквідацію, вона додала, що «вживання слова «запорозький козак» вважається нами за зневагу нашої імператорської величності». До запорозької повісті є приписка. 5000 запоріжців, які втекли до Османської імперії, отримали дозвіл оселитися в гирлі Дунаю. У 1784 році, щоб урівноважити їхню присутність, російський уряд поселив решту колишніх запорожців між Бугом і Дністром. У 1792 році ці бузькі козаки були перейменовані в Чорноморське військо і переведені на Кубань. Під керівництвом Йосипа Гладкого частина дунайських козаків у 1828 році повернулася до Російської імперії і з часом приєдналася до своїх побратимів на Кубані. З 1864 до 1921 року вони називалися кубанськими козаками.

Поглинання Кримського ханства Протягом майже століття після катастрофічної кампанії 1687 року росіяни намагалися завоювати Крим. Між 1734 і 1739 роками російським і українським військам вдалося пробитися на півострів, але брак провіанту та епідемії змусили їх повернутися. У 1774 році вони зайняли весь півострів і за договором Кучук-Кайнарджі (1774) змусили османів відмовитися від суверенітету над ханством. Нарешті, у 1783 році, у той самий час, коли знищувалися останні сліди Гетьманщини, Катерина Російська оголосила про приєднання ханства до Російської імперії. Для української історії, як і для історії Східної Європи в цілому, це була епохальна подія. Тюркські кочівники, останнім бастионом яких у Європі було Кримське ханство і чий останній великий набіг на Україну, за участю десятків тисяч татар, відбувся в 1769 році, були остаточно придушені. Степ, який тисячоліттями був джерелом небезпеки для осілого населення, що оточувало його, нарешті став доступним для селянського плуга.

Поділ Польщі та Литви, навіть Річ Посполита з 11-мільйонним населенням і територією 733 тис. кв. км не була застрахована від російського експансіонізму. Завдяки своїм хваленим «золотим свободам», які, практично кажучи, забезпечували дворянству імунітет перед законом, землею стало майже неможливо управляти. Майже анархія, заохочувана магнатами та іноземними державами, які отримували вигоду від слабкого центрального уряду, панувала більшу частину 18 століття. Використовуючи свою роль покровителя православних Речі Посполитої, сусідня Росія особливо ефективно зводила нанівець зусилля поляків реформувати та відроджувати свою державу. Нарешті, три агресивні сусіди Речі Посполитої — Росія, Пруссія та Австрія — прийшли. Внаслідок трьох поділів — 1772, 1775 та 1795 — Польща-Литва перестала існувати. Росія отримала левову частку, 62% колишньої території Речі Посполитої і 45% її населення; Австрія придбала 18% землі та 32% її жителів; Пруссія отримала 20% і 23% відповідно. Ці радикальні зміни на політичній карті Східної Європи торкнулися безпосередньо українців. У 1772 році українці Галичини та Буковини потрапили під владу Австрії. До 1795 року все

Правобережжя увійшло до складу Російської імперії. Українська історія вступила в новий етап.

Близько 150 років, з кінця VIII до початку XX ст., українці жили у двох імперіях: близько 80% з них були підданими російських імператорів, а решта населяла імперію Габсбургів*. Таким чином, на зорі сучасної доби українці опинилися в політичних системах, які кардинально відрізнялися від тих, до яких вони звикли. Як і всі імперії, імперії російських Романових та австрійських Габсбургів були величезними територіальними конгломератами, що містили величезне населення етнічно та культурно різноманітних народів. Політична влада була високо централізованою і належала особі імператора, який не бачив необхідності брати до уваги погляди чи бажання своїх підданих. Імператори та їхні чиновники вимагали від своїх підданих абсолютної покори та лояльності, розглядаючи ці зобов'язання не лише як політичні обов'язки, а й як моральні та релігійні. В обмін на покору імперії обіцяли своїм підданим безпеку, стабільність і порядок. Це була домовленість, яку багато підданих імперій вважали розумною і навіть привабливою. Керуючи своїми численними та розкиданими підданими, імператори залежали передусім від армії та бюрократії. Армія захищала і, якщо випадала нагода, розширювала кордони імперії. Це також може служити для збереження внутрішнього порядку. Бюрократія збирала податки (більшість яких йшла на утримання себе та армії) і намагалася влаштувати суспільство так, щоб найкраще відповідало інтересам імперії. На відміну від шляхти – як української старшини, так і польської шляхти – яка домінувала в українському суспільстві у XVIII столітті та діяла за принципом чим менше уряду, тим краще, імперські бюрократи вважали, що чим більше правил і приписів вони нав'язували суспільству, тим краще було б суспільству. Незважаючи на те, що місцеві еліти й надалі залишалися важливими, саме імперські міністри, що перебували у віддалених столицях, приймали вирішальні рішення, які впливали на життя українців.

Російська імперія була однією з найбільших у світі. Окрім значних розмірів, вона мала політичні риси, які помітно відрізнялися від інших

європейських держав. Ніде на континенті правителі не мали необмеженої влади царів-імператорів. Ніде не було такої владної бюрократії, такої жорстокої міліції чи такого безправного народу, як у Росії. У XVIII столітті, в результаті модернізаційних реформ Петра I і Катерини, імперія пройшла довгий шлях від свого грубого, напівсхідного початку в Московському князівстві. Вона могла похвалитися величезною сучасною армією, зростаючою бюрократією європейського зразка та дедалі більш вестернізованою елітою. Проте, незважаючи на ці зміни, російські правителі не відмовилися від самодержавства — центрального принципу старої московської політики, який передбачав абсолютну владу царів над усіма своїми підданими та над усіма аспектами їхнього життя.

На початку XIX століття було кілька неоднозначних вказівок на те, що молодий і популярний Олександр I може довести реформи до логічного завершення та надати своїм підданим конституцію, замінивши таким чином самодержавство верховенством права. Але незабаром виявилось, що «освічений» імператор несерйозно ставився до ідеї конституції. Тим не менш, він викликав надії у крихітного ліберального сегменту імперської еліти, і в грудні 1825 року, відразу після його смерті, група дворян спробувала здійснити державний переворот з метою встановлення конституційного правління. Хоча повстання декабристів, як його називали, зазнало повної невдачі, новий імператор Микола I був глибоко вражений цим викликом його владі та вирішив запровадити більший контроль над своїми підданими, ніж будь-коли раніше. Військовий в душі, Микола I намагався нав'язати всьому суспільству дисципліну і впорядкованість своєї улюбленої армії. Для досягнення своїх цілей він розширив чиновницький апарат і в 1826 році запровадив Третє відділення імператорської канцелярії, першу в Росії таємну поліцію. Він також наказав сформувати Корпус жандармів, або регулярну поліцію, і значно посилив цензуру. Завдяки таким заходам Російська імперія під час тривалого правління Миколи I вступила в період, який великий російський історик Василь Ключевський назвав «найбільш бюрократичною ерою в нашій історії».

Російська імперська присутність в Україні. Прихильники російського самодержавства часто наводили ще один аргумент на його користь. Він стосувався багатонаціонального характеру імперії і був сформульований найчіткіше князем Олександром Безбородьком, одним із найвідоміших з багатьох українців, які вступили на імперську службу, і, слід зазначити, людиною, яка була відомою своєю любов'ю до його рідної України: «Росія — самодержавна держава. Її розмір, різноманітність її жителів і звичаїв, а також багато інших міркувань роблять її самодержавію єдиною природною формою правління для Росії. Усі аргументи протилежного марні, і найменше послаблення самодержавної влади призвело б до втрати багатьох провінцій, ослаблення держави та незліченних нещасть для народу [72]. Подібні погляди спонукали бюрократів керувати імперією так, ніби вона складалася з одного народу – росіян - і нехтувати різним етнічним походженням та історичними традиціями багатьох інших суб'єктів.

Оскільки українці були мовно та культурно тісно пов'язані з росіянами, урядові було легко розглядати Україну по суті як російську землю. Якби запитати імперського чиновника (а мало хто про це мріяв), за яким правом Росія керувала більшою частиною України, відповідь була б подібна до напису на медалі, викарбуваній на честь Катерини Російської в 1793 році, який написано: «Відірване я відновив». Малося на увазі, що Україна завжди була невід'ємною частиною Росії і лише внаслідок історичної випадковості вона була тимчасово відокремлена від неї. Розбіжності, які існували між росіянами та українцями, сказав би імперський бюрократ, були просто результатом цього тимчасового розділення. Тепер, коли вони знову об'єдналися з росіянами, українці чи «малороси» мали втрачати свої відмінні риси й ставати «справжніми росіянами». До розпаду імперії політикою уряду було прискорення цього «природного» обробляти разом. Конкретною і всюдисущою ознакою імперської присутності в Україні була армія. Його численні гарнізони та форти були всяні сільською місцевістю, а його командири вимагали від населення обтяжливих зобов'язань. Найстрашнішим військовим тягарем була

рекрутчина, запроваджена в Україні в 1797 р. Для тих нещасних, які потрапляли до вербувальників, вислуга становила двадцять п'ять років. Через нелюдську дисципліну та часті війни такий термін служби вважався повсюдно рівнозначним смертному вироку. Не дивно, що рекрутів часто вели в ланцюгах, а поміщики карали своїх найнеприємніших кріпаків, залучаючи їх до військової служби.

Результатом мілітаристського підходу царя до уряду стало заснування ненависних військових колоній Олександром I та його фанатично авторитарним міністром Олексієм Аракчеєвим між 1816 і 1821 роками. Близько 500 000 солдатів отримали наказ заснувати поселення, які керувалися як військові табори та в якому кожен аспект сімейного життя, включаючи дозвіл на шлюб і час народження дітей, регулювався суворими і докладними інструкціями. Таких полкових поселень в Україні було близько двадцяти. Однак задушливі правила виявилися контрпродуктивними, і до 1857 року більшість цих військових колоній було розпущено. Тим не менш, вони послужили промовистим, хоч і крайнім, прикладом намагань царської бюрократії нав'язати військову дисципліну цивільній діяльності. Процес насадження імперських адміністративних структур на українських землях розпочався ще в 1770 р., але лише в 1830 р. він набув остаточного вигляду. У той час Україна була поділена на дев'ять губерній, які неофіційно можна було поділити на три окремі регіони: Лівобережна Україна, де козацькі та старшинські традиції були найсильнішими, складалася з Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній; нещодавно придбане Правобережжя, де польські шляхтичі все ще здійснювали соціально-економічне панування над українським селянством і де міста були населені переважно євреями, складалося з Київської, Подільської та Волинської губерній; а щойно колонізований південь, який колись був володінням Запорозжців і Кримського ханства, був поділений на Катеринославську, Херсонську і Таврію (Крим). Кожна з цих провінцій була далі поділена на повіти (повіт/уїзд), які поділялися на волості та села. Ієрархія чиновників, які керували цими одиницями, була подібною по всій імперії.

Губернії очолювали губернатори, яких призначав цар. Губернаторам допомагали адміністративна рада та різні бюро, які займалися такими питаннями, як громадський порядок, освіта та податки. Вищі ланки адміністрації зазвичай склалися з професійних бюрократів. Проте на повітовому рівні й нижче багато посадових осіб, як-от комендант поліції, предводитель дворянства та судді, були місцевими дворянами, обраними дворянами.

Імперії просто не вистачало штатних бюрократів, щоб задовольнити всі свої потреби. Загалом нова адміністративна структура діяла на шкоду найстарішим містам України, більшість із яких користувалися автономією згідно з цим законом. Відтепер більшість міст України підпорядковувалися губерньській адміністрації. На найнижчому управлінському рівні – рівні села – підтримання законності та порядку було обов'язком місцевих дворян. З точки зору соціального походження, люди, які працювали в адміністрації та відповідали за повсякденний уряд України в ІХ столітті, були, як правило, дворянами, які перетворилися на бюрократів. Найвищі посади, такі як губернатор, зазвичай отримували чиновники, які належали до значних аристократичних сімей, тоді як на посадах середнього рівня зазвичай працювали середні дворяни. Такі низькі посади, як клерки чи писарі, були власністю городян або синів священиків. Селяни майже ніколи не піднімалися навіть на найнезначніші посади.

Етнічний склад чиновницького апарату в Україні був різним залежно від регіону. На Лівобережній Україні, де нащадки старої козацької старшини визнавалися дворянами, серед вищих посадовців зустрічалися відомі українські імена, такі як Милорадович, Миклашевський, Кочубей, Завадовський, Капніст, Полетика. На Правобережжі переважали поляки та росіяни. А на півдні, куди був приплив різних народів з усієї імперії, походження чиновників було надзвичайно різноманітним, хоча знову ж таки переважали росіяни. Однак слід зазначити, що як тільки неросіянин увійшов до лав бюрократії, він мав

тенденцію русифікуватися, часто стаючи при цьому більш «російськими», ніж росіяни.

Імперська бюрократія була організована за військовим принципом і була насичена чинами та уніформою. Багато його членів були відомі своєю схильністю підлабузничати перед начальством, водночас знущаючись над підлеглими. Не маючи конституції, яка б захищала права людини, бюрократи могли втручатися в особисте життя людей, і часто втручалися. Їхню дратівливу присутність дещо пом'якшувала їхня відносно невелика кількість: оскільки Російська імперія була порівняно бідною країною, вона могла дозволити собі утримувати лише близько 12 чиновників на 10 000 жителів. Для порівняння, на Заході цей показник був у три-чотири рази вищим.

Неспроможність російського уряду виплачувати своїм службовцям адекватну заробітну плату сприяла широкому розповсюдженню корупції, яка неофіційно терпілася урядом, особливо на місцевому рівні. Поки його чиновники постачали імперську скарбницю призначеною сумою, її мало хвилювало, скільки вони вимагали з населення самотійно. Якщо росіяни більше звикли до цієї обтяжливої бюрократії, то для українців на початку це все ще було нове й дивне явище. Можливо, це пояснює, чому саме українець, Микола Гоголь, так яскраво сатирував імперську бюрократію у своїй знаменитій п'єсі «Ревізор» (1836). До правління Миколи I (1825-55 рр.) у Російській імперії існував лише неофіційний, випадковий поліцейський нагляд і не було жодної інституції, яка б спеціалізувалася на політичних репресіях. Але в 1826 році, після шоку від повстання декабристів, утворення царем Третью секції створило першу в імперії регулярну таємну поліцію. Незважаючи на те, що спочатку її штат був порівняно невеликим, у Третій секції працювало багато інформаторів, які відвідували ярмарки, шинки, університети, лекції та інші публічні зібрання, ретельно відзначаючи підозрілі погляди та поведінку. Цензура як засіб придушення потенційної опозиції існувала в Росії завжди, але за правління Миколи I вона застосовувалася суворіше, ніж будь-коли раніше, спеціальні комісії пильно перевіряли все, що з'являлося в пресі. Одержимість

царя контролювати несанкціоновані ідеї спонукала найвидатнішого українського поета Тараса Шевченка зауважити, що всі народи імперії, «від фінів на півночі до молдаван на півдні, мовчать усією мовою».

Російській імперії пощастило, що вона перетворилася на міцнішу, міцнішу структуру, бо це був час, коли царський режим зазнав серйозних випробувань. Перше Наполеонівське вторгнення потрясіння було найбільш травматичним. Це сталося в 1812 році, коли Велика Армія Наполеона, чисельністю 640 000 чоловік, вторглася в Росію. Як відомо, Росії вдалося не тільки дати відсіч загарбникам, але й відтіснити їх аж до Парижа — правда, дорогою ціною і величезними зусиллями. Вплив вторгнення на Україну був відносно незначним. Частина наполеонівських військ увірвалася на Волинь і завдала там значної шкоди. Здебільшого українці охоче відгукнулися на заклик царя приєднатися до війни. На Лівобережжі по козацькій лінії швидко було організовано кілька добровольчих полків. Широка підтримка цих підрозділів засвідчила не лише готовність українців воювати за імперію, а й популярність козацьких традицій. Проте ходили чутки, що кілька нащадків козацьких старшин пили тости за здоров'я Наполеона і сподівалися, що він розгромить царську імперію. Недавніх прецедентів такого ставлення не бракувало. У 1791 році, наприклад, Василь Капніст (видатний представник лівобережної шляхти) таємно вирушив до Пруссії з марною місією отримати пруську допомогу для українського повстання проти царату. Тим не менш, антицарські настрої були винятком, і переважна більшість українців віддано й успішно воювали, захищаючи імперію.

Під час тривалих наполеонівських війн багато царських офіцерів, які роками воювали в Європі, познайомилися з політичними інститутами та цінностями Заходу та справили на них враження. Після переможного повернення вони очікували, що їхній, здавалося б, ліберальний цар Олександр I запровадить у Росії реформи західного зразка. Але загадковий правитель уповноважив натомість реакціонерів, таких як Аракчєєв, керувати країною. Глибоко розчарована, невелика, але самовіддана група молодих армійських

офіцерів, переважно членів найвідоміших родин Росії, сформувала таємні товариства, метою яких було повалення самодержавства та встановлення конституційного правління. Перше з цих товариств, Союз порятунку, було засновано в Петербурзі в 1816 році. Приблизно через п'ять років воно розпалося на дві окремі групи. Аристократичне Північне товариство, яке все ще базувалося в Санкт-Петербурзі, продовжувало працювати над встановленням республіки. Не маючи сильного керівництва, воно мало чого досягло. Однак Південне товариство, що базувалося в Тульчині на півдні України, де перебував його керівник полковник Павло Пестель, було набагато ефективнішим. Відважний і талановитий, Пестель переконав іншу таємну групу, Товариство об'єднаних слов'ян, приєднатися до його організації. Серед лідерів об'єднаних слов'ян були двоє українців, брати Борисови з Полтави. Пестель також зумів схилити до співпраці польську революційну групу, що базувалася в Україні.

Програма Пестеля, сформульована в його «Руській правді» (Русской правде), була більш радикальною, ніж програма північних конституціоналістів. Він виступав за скасування всіх соціальних і політичних нерівностей, економічну модернізацію країни, керівництво революційною елітою та жорсткий централізований уряд. Перебуваючи в Україні, Пестель мало цікавився неросійськими народами імперії. Він стверджував, що, за винятком поляків, які мають високорозвинену власну культуру, всі інші меншини повинні бути русифіковані. Щодо українців, зокрема, він прямо заявив, що «Малоросія... ніколи не була і ніколи не може бути незалежною... Тому вона повинна відмовитися від свого права бути окремою нацією». дотримуються схожих поглядів на українське питання.

Члени об'єднаних слов'ян не поділяли централістського ухилу Пестеля. Вони виступали за реорганізацію імперії на федеративних засадах. Але, незважаючи на те, що в об'єднаному слов'янському проводі були українці, Україна не увійшла до складу запропонованої конфедерації. Є, однак, докази того, що в цей час існувало ще одне таємне товариство, не пов'язане з Пестелем і яке складалося з українських шляхтичів. Його очолив полтавський

шляхетський маршалок Василь Лукасевич. Очевидно, його платформа закликала до повернення української автономії. Ідеалістичні, але дилетантські, члени як Північного, так і Південного товариств були захоплені непередбаченими через смерть Олександра I у грудні 1825 року. Після великої плутанини лідери Північного товариства мобілізували кілька тисяч військ під командою їх командування в Санкт-Петербурзі і намагалися повалити нового царя Миколу I. Проте повстання зазнало невдачі, і всіх лідерів було заарештовано. В Україні Південне товариство мало кращі результати. Оскільки Пестель був заарештований незадовго до повстання в столиці, керівництво в Україні опинилося в нерішучих руках братів Бестужева-Рюміна і Муравйова-Апостола. Хоча їм вдалося переконати близько 1000 своїх чоловіків приєднатися до них у повстанні, спроби отримати більше підтримки з боку солдатів і селян в Україні зазнали невдачі. Після тижня безцільного блукання в околицях Чернігова вони були розгромлені вірними військами. Повстання декабристів, перший революційний спалах імперії, таким чином закінчилося катастрофічно.

Після скасування автономії в Гетьманщині та Слобідській Україні та приєднання Правобережжя і Волині українські землі у складі Російської імперії формально втратили будь-яку національну самобутність. Території були реорганізовані в звичайні російські губернії, якими керували губернатори, що призначалися з Петербурга. Правобережжя разом із деякими прилеглими територіями становило частину смуги осілості, до якої єврейське населення імперії було обмежене проживанням. З ліквідацією Січі та анексією Кримського ханства в 1783 р. малозаселені південні землі (названі Новоросією, або Новоросією) були колонізовані переселенцями з інших частин України, а також меншою кількістю вихідців з Росії, Балкан, і Німеччина. Цей колонізаційний рух значно розширив українську етнічну територію. Новий чорноморський порт Одеса виріс у великий космополітичний мегаполіс.

Не менш важливі події відбулися в соціальній сфері. Як компенсацію за втрачені права правлячої еліти в Гетьманщині козацьку старшину зрівняли з

російським дворянством; багато вступили на імператорську службу, а деякі досягли найвищих державних чинів. Завдяки освіті, змішаним шлюбом і державній службі українська шляхта поступово русифікувалася — так як попередня русинська шляхта була полонізована, — хоча багато з них зберегли сентиментальну прив'язаність до землі та її фольклору. Польська шляхта на Правобережжі залишалася панівним землевласницьким класом, хоча її статус з часом погіршився, особливо після польських повстань 1830–31 та 1863–64 років. Велике єврейське населення було зв'язане численними юридичними вадами і, починаючи з 1881 року, ставало жертвою періодичних хвиль погромів. Поступовий процес закріпачення селянства на Лівобережжі завершився в 1783 р. за Катерини II. Проте зобов'язання там були менш обтяжливими, ніж на Правобережжі. Агітація серед селянського класу в поєднанні з поразкою Росії в Кримській війні (1853–1856) прискорили занепад кріпацтва, але воно залишалось панівною долею селянства до емансипації 1861 року. Після емансипації селяни все ще були обтяжені через неадекватні земельні наділи та великі викупні платежі, що призвело до зuboжіння багатьох.

Тим не менш, реформи стимулювали розвиток промисловості в Російській імперії шляхом вивільнення робочої сили із землі. Особливо помітним був розвиток промисловості на сході України, зокрема на Донбасі (Донеччині). Проте робітники, яких приваблювала зростаюча металургійна промисловість та інші промислові підприємства, зазвичай прибували з інших частин імперії; українське населення, яке шукало економічного покращення, частіше емігрувало до сільськогосподарських угідь. У результаті робітничий клас, що з'являвся, і зростаючі міські центри в Україні стали сильно русифікованими острівцями в українському сільському морі.

Як і в політичній та соціальній сферах, у релігійній політиці царизм сприяв ліквідації української самобутності. Незважаючи на те, що Римо-Католицькій Церкві було дозволено продовжувати існування, Катерина розпочала програму адміністративного перетворення українців з уніатської церкви. Антиуніатська кампанія була частково скасована її найближчими

наступниками, але її енергійно відновив Микола I. У 1839 р. уніатську митрополію було скасовано, Брест-Литовську унію визнано недійсною, а уніати остаточно приєдналися до Російської православної церкви, тоді як непокірне духовенство було жорстоко покарано. Російська православна церква стала важливим рушієм русифікаторської політики імперського режиму в Україні.

У XIX столітті розвиток українського культурного життя був тісно пов'язаний з науковими колами. Перший сучасний університет в Україні було засновано 1805 року в Харкові, і протягом 30 років Слобідська Україна була головним центром української наукової та видавничої діяльності. У 1834 р. було засновано університети в Києві, а в 1865 р. — в Одесі. Будучи російськими установами, вони багато зробили для розвитку краєзнавства та етнографії, що в свою чергу мало стимулюючий вплив на український національний рух.

Література, однак, стала основним рушієм українського національного відродження в XIX столітті. Найвидатнішим письменником — і, безперечно, найвизначнішою постаттю в розвитку модерної української національної свідомості — був Тарас Шевченко. Шевченка, народженого кріпаком, викупила з кріпацтва група художників, які визнали його талант до живопису. Хоча багато хто вважає його батьком сучасного українського живопису, Шевченко залишив свій унікальний слід, як поет. Його поезія охоплювала теми від фантастичного в народних баладах до епічної романтизації козацької слави, від гнівних звинувачень соціального та національного гноблення за царату до містичних роздумів на основі біблійних пророків. Крім того, що поезія Шевченка вплинула на подальший розвиток української літератури, вона віддзеркалювала концепцію України як вільного і демократичного суспільства, яка мала глибокий вплив на розвиток української політичної думки.

Кріпосне право у Російській імперії було атавізмом, що вже не відповідало сучасним вимогам суспільства і політики. Система кріпосництва стала перешкодою для подальшого соціально-економічного розвитку і була вже визнана аморальною. Всі суспільні верстви, включаючи інтелігенцію, селян,

підприємців і навіть поміщиків, розуміли і вимагали скасування кріпосного права, яке спотворювало всі сфери життя. Поразка Російської імперії у Кримській війні слугувала своєрідною краплею, яка показала безперспективність кріпосницької системи.

У середині XIX століття Російська імперія, яка охоплювала 80% українських земель, переживала серйозну кризу. Феодальні структури та відносини не відповідали сучасним світовим тенденціям розвитку, що спрямовували суспільство до нового буржуазного ладу. Серед ознак цієї кризи були: виродження поміщицьких маєтків, збільшення експлуатації селян, використання застарілих методів господарювання, обмеження розвитку капіталістичних процесів та вільного ринку робочої сили, наростання соціального напруження, загроза "селянського бунту" та відставання Росії від європейських держав.

У цей час на Україні відбувався розпад кріпосницьких відносин, формувалися нові ринкові відносини та розвивалася спеціалізація сільськогосподарських регіонів. Це призводило до змін у соціальній структурі суспільства, зародження робітничого класу та буржуазії. Було очевидно, що подальший розвиток став неможливим при збереженні кріпосницького устрою. Кріпацька праця стала не вигідною, а країна потребувала вільного ринку робочої сили та нових економічних можливостей.

Ринкові відносини вимагали ліквідації кріпосного права, яке було перешкодою для подальшого розвитку економіки. Праця кріпаків стала економічно неефективною, і мільйони закріпачених селян перешкоджали створенню ринку найманої праці.

Перед селянською реформою 1861 року українські землі мали свої особливості у економічному і політичному розвитку:

1. Продуктивність праці кріпаків була низькою, що призводило до неспроможності відповідати потребам як власних, так і поміщицьких господарств.

2. Велика частина поміщиків та багато кріпаків опинилися в стані бідності.
3. Кількість кріпаків зменшувалася, що відображалось на ситуації в селах.
4. Росія відстала у військовій справі від передових європейських держав, що стало очевидним після поразки в Кримській війні.
5. Суспільний опір кріпосницьким порядкам наростав серед прогресивних верств суспільства.
6. Українську імперію осуджували передові європейські країни за її систему.

У другій половині 50-х років XIX століття суспільний рух за проведення реформ активізувався. У ньому брали участь різні верстви населення, включаючи селян, студентство та інтелігенцію. Кримська війна підштовхнула селян до протестів, і "Київська козаччина" та "Похід у Таврію за волею" відобразили їхнє небажання терпіти кріпосництво.

Поразка в Кримській війні ще більше загострила кризу феодално-кріпосницької системи і виявила відсталість Росії в різних сферах.

Інтелігенція, яка не була готова до відкритої політичної боротьби, активно висловлювала свої позиції у літературно-публіцистичній діяльності та в рамках загальноросійського демократичного руху. Це включало в себе твори Тараса Шевченка, які осуджували кріпосництво, і публікації в російських журналах, які підтримували антикріпосницькі погляди.

З часом багато дворян та поміщиків також почали висловлювати свої думки щодо скасування кріпосного права. Погляди варіювалися від того, як обмежено вільною має бути селянська земля до погляду, що селянам взагалі не слід виділяти землю.

Усе це вказувало на необхідність скасування кріпосницької системи, яка перешкоджала вільному розвитку економіки і суспільства.

У середині XIX століття Російська імперія, яка включала 80% українських земель, переживала серйозну кризу. Головними ознаками цієї кризи були:

1. Занепад поміщицьких маєтків.
2. Збільшення експлуатації селян та використання екстенсивних методів господарювання, що гальмувало розвиток капіталістичних процесів та створювало нерівновагу у суспільстві.
3. Зростання соціального напруження та загроза широкомасштабного селянського бунту.
4. Відставання Росії від передових європейських держав, особливо в галузі технологій та техніки.

Поразка Росії у Кримській війні відзначилася як ключова подія, що переконувала правлячі класи імперії у необхідності модернізації. Це спонукало передові кількості російських правителів розглянути можливість реформ для модернізації економіки країни.

Російська модернізація в середині XIX століття визначалася як наздоганяюча модернізація. Вона передбачала прийняття технологій та економічних методів, що були вже впроваджені в передових країнах, але це здійснювалося не завдяки природному еволюційному процесу, а через зовнішній тиск та потребу в наздоганянні конкурентів.

Основні риси цієї модернізації включали:

1. Революційні зміни, введені "згори" правлячими класами, а не результати органічного розвитку суспільства.
2. Вибіркове використання та запозичення технологій та методів з передових країн.
3. Порухнення однорідності економічного простору та соціальних структур.
4. Збереження одночасного існування нових та старих економічних систем, що створювало нерівновагу та напруження у суспільстві.

Російська модернізація мала значний вплив на подальший розвиток Росії та сучасної України, встановлюючи певні особливості та тенденції у їхньому економічному та соціальному розвитку.

Наздоганяюча модернізація, яка стала характерною рисою російської імперії в середині XIX століття, відзначалася різким зростанням ролі держави у всіх сферах економіки. Це включало в себе встановлення державного контролю, активне втручання державних структур у реформи та викликало посилення авторитарності влади, централізацію та зростання впливу чиновництва та бюрократії в управлінні.

Зазвичай, наздоганяюча модернізація не призводила до створення власної гармонійної економічної моделі, а замість цього використовувала окремі фрагменти вже визнаних зразків, що слугували своєрідними еталонами.

Каталізатором реформ в Росії стала Кримська війна, яка ще яскравіше підкреслила занепад господарства, кризу організації праці та збільшення соціальної напруженості. Під підтримкою частини бюрократії імперії, Олександр II розпочав радикальні реформи, включаючи скасування кріпосного права у 1861 році. Основні риси селянської реформи в Росії були схожі на австрійську модель: скасування особистої залежності селян від поміщиків, створення органів селянського самоуправління, розподіл землі та визначення за неї обов'язків, а також викуп селянських наділів.

За підтримки держави та в умовах відсутності земельного розмежування перед реформою, поміщики отримали найкращі землі та обмежили селян у їхньому доступі до землі. Це призвело до того, що після реформи багато українських селян залишилися без землі, а інші мали наділи низької якості, що ускладнювало ефективне господарювання. У цілому, більшість селян володіла наділами площею до 5 десятин, що не сприяло ефективному господарюванню.

Після польського повстання 1830 року уряд вирішив об'єднати так звані західні воєводства, які колись належали до Речі Посполитої, тобто Правобережну Україну, Білорусію та Литву. Подібно до того, як Лівобережжя було позбавлено своїх відмінних рис у 17805 р. Була не тільки встановлена

адміністративна одноманітність, але й спроба перетворити Правобережжя на культурно «істинно російський край». Політика русифікації набула повної сили.

Політика русифікації набула тепер повної сили. Хоча їх основною метою було послаблення польського впливу на Правобережжі, російська політика також мала великий вплив на українське селянство та єврейських міщан краю. У листопаді 1831 року цар Микола I утворив спеціальну комісію для західних губерній з центром у Києві. Голові комісії Віктору Кочубею було наказано «привести ці західні землі у всіх відношеннях до великоросійських губерній». За кілька місяців усі польські школи (українських майже не було) були закриті, а шкільна система була реорганізована за імперськими принципами з російською мовою навчання. Відомий польський колегіум у Крем'янці також був закритий. На його місці в Києві було засновано російський університет імені святого Володимира. Що стосується цілей нового університету, то міністр освіти Сергій Уваров у своїй інавгураційній промові не скупився на слова: «Університет святого Володимира — це моє творіння. Але я буду першим, хто його придушить, якщо він не виконує свого завдання... а це — поширювати російську освіту і російську народність на полонізованих землях західної Росії»[8].

Втіленням жорсткого нового режиму на Правобережжі став генерал Дмитро Бібіков, генерал-губернатор Київської, Подільської та Волинської губерній з 1837 по 1852 рр. Під час перебування на посаді цього мартиніта, «кожне слово якого було, як удар палицею». Київ перетворився на бастион російської культури і головний оплот імператорської армії. Підтримуючи могутні військові сили, Бібіков проводив свою політику нестримно. За його наказом близько 60 000 польських шляхтичів було позбавлено дворянських патентів і понижено в званні до стану простолюдинів. Багатьох було заслано в глиб Росії.

Скасування Литовського статуту (законодавчий кодекс, заснований на середньовічні західні зразки) у 1840 р., разом із попереднім скасуванням

магдебурзького права Києва, ознаменували кінець того, що по суті було західною правовою практикою в Україні під владою Росії. Деякі заходи Бібікова були спрямовані на українські маси. У 1839 році він відновив кампанію (спочатку розпочату Катериною) з метою навернення — або, радше, повторного навернення — греко-католиків у православ'я. На Волині та Поділлі, а також у Білорусі добре утвердилася греко-католицька церква, яка визнавала зверхність Риму, налічуючи понад 2 млн. прихильників. Шляхом масових депортацій, підкупів і навіть розстрілів, Бібікову вдалося практично знищити греко-католицьку церкву в імперії. Лише невеликій частині греко-католиків на Холмщині вдалося зберегти її прихильність. Хоча генерал-губернатор, звичайно, не мав цього наміру, деякі його політики мали непередбачені переваги для українців. Наприклад, підтримуючи Університет Святого Володимира, який був створений як противагу польським культурним впливам у Києві, він допоміг розвинути інституцію, яка відіграла б надзвичайно важливу роль у майбутньому українському культурному відродженні. Так само, організувавши в 1843 р. комісію зі збору давніх українських документів, які, як він сподівався, доведуть, що Україна була російською «споконвіку», Бібіков відкрив перше систематичне зібрання українських архівних матеріалів і дав можливість українським патріотам, які працювали в комісії, докопатися до неруського минулого свого краю

Його підхід до селянства також мав несподівані результати. У 1847 р., сподіваючись отримати прихильність українських селян і ще більше відштовхнути їх від польських поміщиків, генерал-губернатор запровадив Інвентарні положення. Вони точно передбачали кількість землі, яку селянин мав у своєму розпорядженні, і вид робіт, які він зобов'язував поміщику. Він скасовував приватне оподаткування поміщиків і обмежував їх право втручатися в особисті справи селян. Однак, спадкоємці Бібікова, у характерній для російської бюрократії манері внесли стільки поправок у положення, що їх стало неможливо здійснити, і дворяни продовжували, як і раніше. Замість того, щоб бути вдячними владі, розгублені та розчаровані селяни Правобережжя

влаштували проти неї серію дрібних повстань. Ці помилкові заходи були лише одним із багатьох показників цього суворо регламентованого віку, що, незважаючи на, здавалося б, непохитний контроль, який імперський режим здійснював над суспільством, він ніколи не міг бути впевненим у повному впливі своєї політики чи перебігу суспільних подій.

1.2 Реформа 1861 року

Загальновизнаним підходом до звільнення кріпаків 1861 року є розгляд Статуту 19 лютого, як найважливішої складової частини Великих реформ; тобто як першу «Велику реформу», за якою послідує низка інших. Я не хочу в принципі ставити під сумнів це поняття. Швидше я хотіла би вказати на одну зі слабких сторін цього узагальнення. Якщо розглядати селянську емансипацію в такій широкій і тривалій перспективі, то, швидше за все, розглядатимуться здебільшого через неминучу ліквідацію станової парадигми та формування громадянського суспільства. Застосування критеріїв, що походять передусім із земської та судової реформ (місцеве загальностанове самоврядування, самостійні суди), має тенденцію додавати анахронічних відтінків сприйняттю скасування кріпосного права та спрощувати тлумачення мотивів реформаторів.

Як показав Деніел Філд чверть століття тому у своїй книзі «Кінець кріпацтва», протиріччя та двозначність у свідомості учасників законодавчого процесу були такою ж впливовою рушійною силою емансипації, як і реформаторський ентузіазм і продумані програми. Нижче я буду стверджувати, що дещо інтуїтивне звернення до давньої традиції, до минулого, як відправної точки, було особливо характерним для поборників емансипації. У схемах раціоналізації наступних реформ, цей елемент відігравав незначну роль. Емансипація частіше асоціювалася з ідеєю органічного зростання, тоді як інші Великі реформи асоціювалися з ідеєю будівництва та будівництва (взяти, наприклад, відоме гасло «Увінчати зданіє»), пов'язане з безпосередньо до умов земської реформи.

Таким чином, моя спроба виявити тісний зв'язок між реформою 1861 року та націоналістичними тенденціями всередині реформістської бюрократії значною мірою викликана пошуком більш безпосереднього загального контексту для розуміння складності обґрунтування емансипації. Під словами «націоналістичний проект» я маю на увазі не стільки передбачення появи політичної нації і, загалом, «об'єктивний» внесок у громадянський розвиток, скільки «націоналізм» у більш «інструменталістському» сенсі. Я пропоную бачення емансипаційного законодавства, як сфери діяльності, яка забезпечила імперських бюрократів розумовою структурою та дискурсивними навичками, необхідними для вирішення майбутніх міжетнічних напружень і конфліктів, особливо на західному порубіжжі напередодні польського повстання.

Тому я зупиняюся на реформаторському гуртку Редакційних комісій 1859-60 рр., керівники якого – кадровий військовий бюрократ Яків Ростовцев; цивільні чиновники Микола Мілютін, Яків Соловйов, Андрій Заблоцький-Десятовський та ін.; і бюрократично налаштовані члени слов'янофільської групи Юрій Самарін і Володимир Черкаський – були головними авторами законодавства 1861 року. Той факт, що найвидатніші з них Мілютін, Соловйов, Самарін і Черкаський згодом стали творцями та реалізаторами русифікаторської політики в Царстві Польському (яку вони спиралися на законодавчий досвід 1861 р.), заслуговує на повне й чітке пояснення.

Проте, в реформі 1861 року бюрократичний націоналізм не знаходимо у формі чітких доцільних заходів, навіть у випадку окремих Статутів для прикордоння. Саме риторика, символічні образи і навіть візіонерські зображення звільненого селянства сформуєть пізніші націоналістичні практики реформаторів. Рясний, хоч і не завжди явний, символізм селянського визволення, став центром історичних досліджень лише нещодавно. Ірина Паперно реконструювала низку містичних християнських образів, у тому числі образів воскресіння душі та Страшного суду, які, безсумнівно, додали до концептуалізації емансипації багатьма сучасниками [4]. У своїй магістерській «Сценарії влади» Річард Вортман дослідив походження та функції піднесених

репрезентацій «Царя-Визволителя», переданих через поведінкову стратегію, публічні жести та риторичні промови самого Олександра II [5]. Проте вплив символіки та міфологізації на законодавчий процес як такий і на способи мислення бюрократів-реформістів ще не приділялося особливої уваги.

В історіографічній перспективі питання, яке, якщо поставити прямо, викликає найбільш яскравий інтерес дослідника до взаємозв'язку між визволенням селянства та піднесенням націоналізму, це проблема реформаторів – і насамперед Редакційних комісій. Концепція «ліберальної» або «освіченої» бюрократії, здається, нині переважає як у російській, так і в західній історіографії Великих реформ, зокрема реформи 1861 року. Однак, незважаючи на її загальний пояснювальний потенціал, вона не забезпечує задовільного підходу до самооцінки реформаторів 1861 року та їхніх практик самолегітимізації в досить вузькому політичному просторі, у якому вони розробляли закони про емансипацію. Історики часто схильні втрачати з уваги дивовижні елітарні амбіції, продемонстровані в саморепрезентації архітекторів реформи. Вони свідомо й послідовно позиціонували себе поза загальноновизнаними соціально-політичними та ідеологічними категоріями того часу – не примикаючи ні до бюрократії (загалом), ні до дворянства, ні до інтелектуалів, ні до придворних. Керівники редакційних комісій зверхньо дивилися на провінційних дворян і боялися — або вдавали, що бояться — дворянської змови в Петербурзі. Вони не співпрацювали з ліберальними журналами, щоб обговорити або навіть опублікувати їхні проекти. Нарешті, вони різко критикували нижчу посаду за корупцію та безглуздість і висміювали вищих чиновників за некомпетентність, лінощі та нібито вороже ставлення до емансипації.

Їхня вперта огида до навішування ярликів іноді набувала дивних форм, особливо після закриття редакційних комісій. З архівних документів видно, що колишні керівники Комісії на початку 1861 року влаштували зухвалу інтригу, щоб не дати Олександру II нагородити їх імператорськими орденами за законодавчі заслуги. За посередництва великого князя Костянтина

Миколайовича вони намагалися переконати імператора, що нагорода надасть їм постійний офіційний статус, несприятливий для їх подальшої участі в реформі. Вони провалилися і були нагороджені орденами. Юрій Самарін був єдиним з них, хто наважився повернути свій орден (Святого Володимира) до Міністерства юстиції. Міністр граф Віктор Панін чітко висловив офіційну думку, заявивши у своїй відповіді Самаріну, що повернути орден означало «ставити свої заслуги вище будь-якої нагороди».

Іншими словами, сам намір уникнути нагород зраджував їхнє уявлення про цінність їхніх власних послуг і справи як «миттєво історичних», що мають справу з історією, а не з поточною політикою, і не підлягають жодній офіційній оцінці, навіть з боку «Царської влади». Таким чином, у цій справі «уникнення» був присутній невиразний образ «нації». Не випадково ще в лютому 1859 року голова Редакційної комісії Яків Ростовцев заявив, що звільнення кріпаків дасть можливість імператору «створити в Росії такий народ, якого досі не було в нашій вітчизні» ([созидает] в Росії), «народ», которого достигло в отечестве нашем не существовало»).

Націоналістичні настрої емансипаторів також очевидні з аналізу механізму взаємозв'язку між селянським питанням і національністю, точніше, прикордонною імперською політикою. Думка про те, що російський імперський уряд не спромігся сформулювати та проводити більш-менш послідовну національну політику, тепер стає свого роду трюїзмом. Проте не варто випускати з уваги приховані закономірності в концептуалізації політики щодо прикордоння, особливо її концептуалізації, що впливає з інших пріоритетів внутрішньої політики. Іншими словами, нерідко прикордонна політика виникала як продовження заходів, які здійснювалися в рамках основних питань внутрішньої політики – наприклад, реструктуризації дворянських маєтків, селянського питання, реформи освіти, поліпшення складу православного духовенства, і так далі. («Поширення» може бути не зовсім точним, оскільки в багатьох випадках саме на прикордонних територіях ці заходи були випробувані вперше – і лише після цього були застосовані у внутрішніх

районах Росії.) Отже, прикордонна політика цілком може мати було сформульовано в оманливих (для історика) неетнічних термінах.

Я думаю, що початок процесу емансипації Олександром II у 1857 році був саме такою ситуацією. Публічний законодавчий процес був започаткований у листопаді 1857 р. так званім імператорським рескриптом Володимиру Назімову, генерал-губернатору Північно-Західного краю, який складався з Віленської, Ковенської та Гродненської губерній [9]. Не слід забувати, що рескрипт був адресований до шляхетської корпорації, яка за своїм етнічним складом була майже суцільно польською. Хоча в тексті рескрипту були відсутні етнічні терміни, його можна розглядати як замасковане послання Олександра II до польських шляхтичів. Мені важко уявити, щоб у 1857 році імператор міг обрати дворянську корпорацію будь-якої великоросійської області чи губернії, щоб ініціювати таке сміливе й незвичайне звернення за порадою у важливих внутрішніх справах. Отже, потрібен був надзвичайний каталізатор для цього вчинку, і саме готовність Олександра II проявити до польської шляхти милосердя та прихильність (разом із неможливістю бути надто демонстративним) запустила механізм емансипації.

Рескрипт був акцією як «селянської», так і «польської» політики. Безсумнівно, це була спроба пожвавлення *entente cordiale* між верховною владою та польською елітою з делегуванням останнім певних адміністративних прерогатив на західному кордоні. У своїй нещодавній статті Джон Ледонн припустив, що імперське правління над прикордонними землями підтримувалося за допомогою кількох родинних мереж, зосереджених навколо генерал-губернаторів. Згідно з Ледонном, ця децентралізована система зазнала краху після 1825 року, замінена бюрократизованою практикою адміністрування за Миколи I [10]. На мою думку, Назімов представляв друге і недовге повернення до цього типу генерал-губернатора – як енергійного та впливового адміністратора, так і член оточення імператора, який відчував сильну прихильність і майже родинну прихильність до місцевої дворянської корпорації. Протягом 1856-1857 рр. він докладав усіх зусиль, щоб витягти

шляхетську ініціативу звільнення, втягуючись у неформальне спілкування зі шляхтою та не вагаючись апелюючи до крайового патріотизму литовських поляків, до шляхетських лицарських традицій і навіть до пам'яті Тадеуша Костюшка.

Загалом, якщо розглядати з точки зору імперського правління, перший етап законодавства про звільнення, з 1857 до кінця 1858 (коли майже 50 провінційних комітетів розробляли проекти емансипації для кожної провінції), можна розглядати як де-«уніфікацію» імперський простір і перегляд балансу сил на користь прикордонних територій, що пропонує натяк на «імперський федералізм». Навпаки, група Мілютіна, яка на початку 1859 р. захопила контроль над законодавчим процесом, дуже скептично оцінювала перспективи повного примирення з польською шляхтою. Небажання реформаторів консультуватися з дворянством і базувати свої проекти, принаймні частково, на проектах провінційних дворянських комітетів підкреслювало їхню недовіру до регіональних, особливо прикордонних, еліт і моделей перерозподілу повноважень між центром та елітами. (Не випадково намагалися дискредитувати Назімова, посилаючись на його нібито залежність від польських магнатів [12].) У результаті, зв'язок між емансипацією та «політикою окраїни» зберігся і навіть посилювався, але це був новий, набагато більший націоналістична версія панування над прикордоннями, що виникла на хвилі емансипації. Таким чином, емансипація послужила похитнуванню, але не реформуванню партикуляристської моделі правління на кордоні. Як це сталося?

Насправді, тісний зв'язок між проектом емансипації та бюрократичним націоналізмом був набагато давнішим, ніж Редакційні комісії 1859-60 років. Як можна зробити висновок з недавньої статті Натаніеля Найта, саме Російське географічне товариство наприкінці 1840-х років породило цей зв'язок і взаємозалежність. У літературі про Великі реформи не бракує досліджень RGS, але майже всі вони (взяти, наприклад, Вільяма Брюса Лінкольна «В авангарді реформ» [13]) трактують Товариство переважно як експериментальну «лабораторію» майбутні інституційні реформи, а також як інструмент для збору

статистичних даних і об'єднання реформаторських кадрів. Я прихильний погляд на РГС як на «лабораторію» самого духу бюрократичного націоналізму. У своїй боротьбі з так званою «німецькою фракцією» в РГС «російська фракція», серед найактивніших членів якої були брати Дмитро та Микола Мілютіни, пропагувала націоналістично (не обов'язково етнонаціоналістично) мотивоване бачення географії та етнографія. Їхня програма передбачала відкриття та видовищну маніфестацію величезного національного фундаменту імперської держави та переформатування образів імперського простору, як об'єкта державного управління. Реформа і націоналізм йшли рука об руку; очевидно нейтральна фольклористична експедиція цілком могла прозвучати як крок до соціальних реформ. За словами Найта, «етнографічні описи селянських юридичних і соціальних норм цінувалися за безпосереднє уявлення про вдосконалені форми місцевої адміністрації. З іншого боку, репрезентації російського народу слугували інструментом для підвищення усвідомлення необхідності реформ»[14]. Можна додати, що за одне десятиліття широко визнана потреба в реформах сприяла піднесенню репрезентацій російського народу. , основа імперської держави.

Націоналістична траєкторія (як інтелектуальна еволюція, так і розвиток професійної діяльності) членів РГС та Редакційних комісій з кінця 1840-х до, принаймні, середини 1860-х років, коли їх «виявили» лютими полонофобами та жорсткими Прибічниками русифікаційної політики щодо Польського королівства та «Західного краю» мають бути вивчені найретельніше [15].

Націоналістичні настрої були надто живучими, щоб так легко відступити, і вони аж ніяк не були несумісними з ліберальною парадигмою соціальних реформ. Крім того, польське повстання можна розглядати як привід, а не стимул для подальших русифікаторських заходів. У певному сенсі саме повстання було відповіддю поляків на зростання російського націоналізму в його імперській версії.

Сліди націоналістичної самоідентифікації помітні в централізованій і, так би мовити, «монополістичній» моделі законотворення та наступного

законодавства, якого трималися архітектори емансипації. Реформатори вважали і представляли себе єдиними носіями професійної компетентності і, за словами Брюса Лінкольна, «статистичною правдою»[17], єдиним неупередженим посередником між дворянством і селянством і єдиною точною шкалою для вимірювання суперечливих вимог і переваг. Показовим для цієї самооцінки є те, що вони часто протиставляли емансипацію в Росії аграрним реформам у Пруссії в першій половині століття з точки зору ступеня участі в процесі реформ нижчого уряду: пруське рішення, здавалося, вони набагато менш «чисті» та «рішучі» просто через надскладні та детальні процедури його реалізації, що вимагають участі цілої армії функціонерів.

Ревнощі, які реформатори відчували до тих, хто пропонував їм допомогу та досвід або, що ще гірше, вимагали участі в законодавчому процесі, були надзвичайними. Це було схоже на ентузіазм і запал, які дослідник відчуває до невідомої території. Найразючіше ця закономірність «відкриття» вплинула на їхню інтенсивну роботу з розрахунку граничних розмірів селянських наділів – відправної точки у здійсненні реформи – для близько 50 губерній імперії. Розрахунок був урочисто оголошений виключною прерогативою законодавчої влади [19]. Не залишаючи Петербурга і не збираючи додаткових емпіричних даних, реформаторам вдалося встановити максимальний розмір для кожного повіту, а в багатьох випадках і з подальшою диференціацією всередині нього.

Два опубліковані томи цих статистичних праць разом із розлогими коментарями та раціоналізаціями мали багато спільного з географічними та демографічними рахунками [20]. Робота з обчислення та практика проведення нових демографічних кордонів відображала ідею повторного відкриття, дослідження та перекартування такої величезної території. Останній, на їхню думку, має бути перетворений із некерованого та неконтрольованого простору архаїчного імперського правління на землю, населену видимою та підрахунковою масою людей, основою майбутньої нації. Під час дебатів щодо проектів Редакційних комісій у Головному комітеті у селянській справі восени 1860 р. колишні члени ЕК (закритого імператором у жовтні) представили кілька

великомасштабних карт Центральної Росії із зазначенням зон кожного наділу. Прихильність лідера реформаторів Миколи Мілютіна до різнокольорових карт сучасники іноді сприймали як чиновницьке дивацтво. Однак, добре знаючи зв'язок між картографією та націоналізмом, ми можемо оцінити інтерес реформаторів до різноманітності кольорів на картах.

Одну з найфундаментальніших символічних і, в певному сенсі, підсвідомих передумов емансипаційної реформи можна було знайти у баченні селянства як надзвичайно нерухомої маси, глибоко вкоріненої в ґрунт – «крепость землі». Реформатори 1861 року аж ніяк не були піонерами цього поняття. Ще в 1822-23 рр. декабрист Павло Пестель, висуваючи свій сміливий аграрний проект, закликав до «прикріплення» громадян до «державного тіла» через прив'язку до землі [22]. Маркіз де Кюстін, у своїй знаменитій «Росії» 1839 року красномовно зобразив російських селян як «людей, схожих на рослини» [23]. Напередодні 1861 року було дуже мало людей, які вітали перспективу селянської міграції та, загалом, нестримної мобільності, навіть якщо підтримується і фінансується державою. Дискурсивний характер цього страху перед рухливістю та розпадом селянства яскраво розкривається у висловлюванні тамбовського дворянина-землевласника Никифорова, автора «Журнала землевладельцев», який писав: «Необхідно зв'язати» селянин до землі настільки нерозривно, що його неможливо навіть уявити без неї»[24]. Таким чином, завдання, як уявляли багато сучасників, полягало в тому, щоб розвіяти думки про ненадійне та небезпечне селянство, яке могло б пересуватися як завгодно. Ми можемо по праву визначити цю ментальну тенденцію в термінах колективної фобії – можливо, урбаністичної – в освіченому суспільстві. В одній із знаменитих «оповідань» Михайла Салтикова-Щедріна «Дукий дворянин» його страх передано в дивовижному (у повному розумінні цього слова) баченні селянської бродяжної юрби, як бджолиного рою, який потрібно зловити і встановити назад на належне місце.

Безсумнівно, в цій одержимості утримання селян на наділах відіграли роль тверезі, раціональні міркування. Перш за все, я маю на увазі усвідомлення

росіянами лиха, пов'язаного з економічним прогресом на Заході того часу, яке так часто приписувалося «пролетаризму» — «європейській виразці пролетаризму». Бажання уникнути появи свого російського аналога (разом із твердою впевненістю, що він ще не з'явився у прихованій формі), а також зрозумілі фіскальні причини зазвичай розглядаються як ключові чинники, які зумовили введення жорстких обмежень для фізичних осіб. Права звільнених селян під час півстолітньої викупної операції (до 1906 р.). За словами Девіда Мейсі, «заклопотаність [Редакційної] комісії про сприяння розвитку індивідуальної ініціативи та кращих трудових звичок була підпорядкована її більшій заклопотаності захистом фіскальних інтересів держави» [2].

Переростання цього страху перед пролетаризмом у якусь паніку є дивним і несподіваним у керівників редакційних комісій. Бюрократи міністерства внутрішніх справ, такі як Микола Мілютін чи Яків Соловйов, а також бюрократично налаштований слов'янофіл Володимир Черкаський були затятими й компетентними «вільниками», прихильниками манчестерської доктрини; вони критикували общинну форму землекористування з різних, але взаємодоповнюючих точок зору, вихваляли індивідуальне землеволодіння та вважали соціальну диференціацію всередині селянства природним економічним явищем, неминучим аспектом аграрного прогресу. У приватних розмовах і листуванні вони говорили про те, що дозволили частині селянства залишити землю, щоб сприяти наявності найманої праці; вони навіть розраховували оптимальне співвідношення між тими, хто буде емансипований землею, і «безземельними» [26].

Однак, дуже мало з цих ідей було включено до законодавства. Більше того, у своїх аналітичних записках, поданих імператору для просування своїх ідеологічних цілей, реформатори – ніби зовсім не помічаючи власних розрахунків – тріумфально заперечували будь-яку загрозу «пролетаризму» для Росії та стверджували, що емансипація позбавить Росію від «Насіння пролетаріату навіки». Мій ретельний аналіз цих документів на стадії чернетки не дозволяє мені інтерпретувати їх як продукт лицемірства чи вимушеної

поступки реформаторів. Їхні емоційні вигуки, поспішно вставлені на полях [27], про зло пролетаріату свідчать про те, що їхнім розумом заволодів дуже потужний образ. Навіть якщо фіскальні та інші побутові проблеми першими вплинули на рішення реформаторів зберегти і підтримувати селянську громаду, ці причини дуже швидко отримали ідеологічне обрамлення, тісно пов'язувалися з тією чи іншою міфологемою і з часом втратили прагматичний пріоритет.

Сама динаміка емансипаційного законотворення показала, що архітектори законодавства переходили від дискримінаційного сприйняття селянства як гетерогенної соціальної верстви, відкритої для процесів диференціації, до погляду на нього як на однорідну і неподільну масу, «рой». », органічне і майже антропоморфне ціле.[28] Тут було коріння тієї тривалої ментальної парадигми аграрної політики другої половини 19-го століття («невтручання»), яка, за словами Девіда Мейсі, спонукала бюрократів «тримати майже священне благоговіння перед існуючою реальністю як органічним продуктом історичного процесу» і намагатися «закріпити її в непорушній аурі звичаю чи культури» (курсив мій).[29] На мою думку, ця віра в органічну, спонтанну якість. Будь-які серйозні зміни в селянській економіці та культурі, а також небажання втручатися в «існуючу реальність» села неможливо повністю пояснити без розширення аналітичного контексту за межі сфери аграрної політики. Чи випадково такі буденні речі, як розмір селянського наділу чи обов'язкова сівозміна, справді набули в очах реформаторів аспекту сакральності? Я думаю, що гостра потреба в надихаючому націоналістичному міфі зрештою взяла гору над реформаторським аграрним ідеалом. Те, що репрезентація селянства виявилася дещо важливішою за саму соціальну реальність, можна побачити в тому, як реформатори намагалися драматизувати поняття зв'язку селян із землею в термінах «спадщини історії».

Весь законодавчий процес реформи проходив під впливом гострих дискусій про розміри селянських наділів, які викупувалися з дворянської вотчини. Проте на глибшому рівні це була боротьба інтерпретацій прив'язки

звільнених селян до землі – «крепость земли». Значна частина дворянства бачила в прикріпленні засіб виховання моральної і трудової дисципліни у селян і вимагала скорочення наділів. Реформатори, які виступали за більші наділи, визнавали також необхідність надання шляхті найманої праці сусідніх селян для своїх полів. Проте вони частіше й енергійніше зверталися до історії, ніж до економічних причин.

Реформатори взяли за відправну точку і використали народжену історіографічну теорію кінця XVI століття «державне закріпачення» – «государственное закрепощение». Згідно з цією теорією, безпосередньо перед «смутним» часом тривога про збір податків, а також про існування численних служилих людей, власників сіл із селянами та ядром кінноти, змусила уряд заборонити вільне пересування селян і запровадити повну кабалу. Реформатори швидко засвоїли цей наратив і поширили його на власні вчинки.[30] Кріпацтво було представлено ними як свого роду зимовою сплячкою (про цю ідею йтиметься далі), у яку селяни занурилися, щоб уникнути ризику бути вигнаними з землі. Як стверджував Юрій Самарін, втрата волі була «випробуванням», ціною якого осідання селян, оседлость, було збережено для «кращих часів (спасена была для лучших времен)».

Таким же чином скасування кріпацтва означало повернення до внутрішньої «історичної основи» та перезапуск цієї основи в новому, «належному» напрямку[31]. Емансипацію навіть порівнювали у заключному меморандумі редакційних комісій. , до виконання самодержавством заповіту історії [32]. Селянська земельна власність, що постала у своїй общинній формі після викупу, була пов'язана не стільки з європейськими правовими нормами, які мали бути встановлені в майбутньому, скільки з рідною первісною традицією, яка могла розпізнають виключно законодавці, дуже налаштовані на свідомість і пам'ять народу. Таке тлумачення було чимось більшим, ніж сума слов'янофільських трюїзмів, оскільки воно було спроектовано на саму тканину законодавства та практики його реалізації з далекосяжними наслідками. Велике символічне значення мало підтвердження в 1861 р. прив'язки селян до землі,

унеможливлення недалекоглядної відмови від наділів і користування ними. Возз'єднання кожного звільненого селянина з предківською землею (за винятком дворової челяді) підкреслювало нібито існування селянства як органічної цілості. Один із перших проектів маніфесту про звільнення, складений Миколою Мілютіним, містив дуже промовисте твердження: «[Селяни] повинні отримати для себе та для всіх своїх нащадків права, які забезпечують назавжди їх добробут (приобретая для себе і для всього). свого потомства права, которим обеспечивается навеки их быть»[33]. Взяття під «права» насамперед означає «землі предків» (дієслово «отримати» означало поступову викупну операцію, а не індивідуальну свободу, яка «дарувалася»). Мілютін риторично спроектував уявлення про селянсько-земельний зв'язок у далеке майбутнє.

Наділення кожного селянського двору виражало єдність минулих, теперішніх і майбутніх поколінь селян – образ, який, у свою чергу, свідчив про єдність селянства. Надзвичайно характерним для законодавства реформаторів є те, що вони безпрецедентно дбали про збереження багатьох старих, традиційних соціально-економічних структур села саме для того, щоб переробити їх у світлі нової органіцистської риторики. Як казав слов'янофіл Юрій Самарін, «наші Статути повинні взяти за все те, що було здавна, бо ми ґрунтуємо їх на існуючому стані речей»[34]. Тепер я хотіла би підкреслити парадокс 19 лютого 1861 р. у тому, що реформа, про який дуже часто говорили, що все перевернуло «з ніг на голову», насправді вніс небагато змін у внутрішній аграрний порядок маєтку – поместье – як таке. Рано помітні поділ між вотчиною і селянськими наділами, общинне користування і переділи землі між селянами, форми симбіозу між дворянським поміщицьким і общинним господарством і т. д. аж ніяк не були знищені, особливо у Великоросії. Законодавці вихвалялися, не завжди без перебільшення, тим, що вони не вторгалися ні в які «живі», тобто в природні та невід'ємні умови аграрного ладу — наприклад, у розміри наділів чи їх склад. Крім юридичних термінів, село після 1861 року зберегло багато своїх складових елементів до емансипації. Але

саме ця очевидна незмінність дозволила реформаторам натякнути на найсправжнє відродження [35]. На їхню думку, вони виявилися здатними проникнути у видимий стан речей і розрізнити під поверхневою конфігурацією певний «застиглий» шар реальності, первісне передіснування селянського землеволодіння, яке чекає свого відродження. Щоб було зрозуміліше, хотілося б процитувати Афанасія Фета, не тільки поета-лірика, а й власника післявизвольного хутора в Курській губернії, який найближче і безпосередньо відчув на собі наслідки реформи. У 1871 році в заключній статті до серії аграрних оповідань «Із деревні» (опубліковані в різних журналах) Фет висловив таку провокаційну думку: «Реформа 1861 року все змінила, зовні нічого не торкнувшись. . . . Вона дало селянам юридичне право на землю, якою вони фактично володіли протягом століть. Зовні реформа проходила лише на словах. Змінилися лише абстрактні ідеї, слова. Але ці слова були словами свободи..., і лилися вони на стародавню землю, як новий потік життя»[36]. Сто тридцять років потому Фет мав би використовувати термін «дискурс» для опису цього явища – він точно вловив творчу силу дискурсу влади. Реформа 1861 року постала не стільки як запровадження нових інститутів і практик, скільки як урочистий акт перейменування, надання нового значення давнім речам, у тому числі й селянській оседлості. Справжню рушійну силу реформи і, водночас, основне джерело збентеження та збентеження багатьох сучасників полягала в розбіжності між збереженими старими структурами та провокаційними новими ярликами, такими як «селянська власність».

Беручи до уваги цю символічну стратегію, ми можемо краще зрозуміти, чому реформатори так вороже ставилися до будь-якого проекту, який вимагав тих чи інших (чи то на користь селян, дворян чи обох сторін) змін в економічному порядку села паралельно з емансипацією. Будь-яке серйозне оновлення маєткової соціально-економічної конфігурації з акцентом на будівництві розвіяло б органіцистський ефект пробудження, повернення селянства до того стану, в якому воно існувало набагато раніше, до закріпачення. Реформатори хотіли бути не конструкторами, а відкривачами чи

визволителями. Цей ефект поєднував поняття «природності», цілісності, автентичності та відродження – явно націоналістичної моделі мислення.

Реформа 1861 року суттєво змінила систему виробничих відносин у сільському господарстві Російської імперії, включаючи її українські губернії. Ця реформа відокремила селян від кріпосницького статусу, але залишила їх у скрутному земельному положенні, вимагаючи від них здобуття заробітку для забезпечення базових потреб себе та сім'ї. З іншого боку, поміщики-землевласники, колишні кріпосники, втратили можливість використовувати дармову кріпосницьку працю і були змушені знаходити нові способи організації праці у своїх господарствах.

У кінці XIX століття в сільському господарстві України широко використовувалася наймана праця. Хоча відносини найму-продажу робочої сили існували й до реформи, особливо на Півдні України, проте вони набули швидкого росту після неї. Але важливо зауважити, що ці відносини не розвивалися однаково в усіх регіонах та галузях сільського господарства, і їх характер залежав від численних факторів, таких як регіон, види господарств, взаємини між селянами та землевласниками тощо. Поряд із розвитком нових виробничих відносин на селі, деякі області і господарства можуть залишити практики попереднього періоду.

Тому дослідження виробничих відносин у сільському господарстві України на перетині XIX і XX століть є складним завданням, оскільки вони були суттєво вплинуті реформою 1861 року, але також піддавались впливу передреформеного періоду.

Перетворення виробничих відносин в українському селі після реформи стали предметом вивчення численних істориків, зокрема, в радянському періоді, але після незалежності України це дослідження отримало новий характер, заснований на об'єктивності та відсутності ідеологічного впливу. Багато дослідників вивчають цю тему, аналізуючи значний обсяг джерельного матеріалу та проводячи докладний аналіз статистичних даних і соціальних процесів на селі протягом досліджуваного періоду.

Навіть при високому рівні розвитку ринкових відносин у сільському господарстві України на початку XIX століття, виробничі відносини у цій галузі залишалися насутніми рисами з дореформеного періоду. Близько 40 років після реформи, відробіткова система була характерною рисою поміщицьких господарств України. Зазвичай, селяни зобов'язувалися працювати певну кількість днів або виконувати певні роботи у господарстві поміщика як сплату за оренду землі, випас худоби, кредит тощо.

Дослідження М.Ф. Анненського показують, що відробіткова система була особливо поширеною в Чернігівській губернії. У Полтавській та Харківській губерніях використовувались як відробітки, так і вільний найм. У степових губерніях, основна частина робіт виконувалася найманими робітниками. На Правобережжі володів вільний найм.

Основними причинами поширення відробіткової системи були недостатнє обладнання поміщицьких господарств робочим інвентарем та тяглом, а також бажання землевласників використовувати селянське малоземелля для забезпечення свого господарства дешевою робочою силою. Незважаючи на такі не вигідні умови, відробіткова система набула значного поширення в різних регіонах України, особливо на Лівобережжі та в Чернігівській губернії.

Показано, що праця за відробітки виявлялася більш вигідною для землевласників порівняно з вільним наймом. Наприклад, в одному маєтку в Охтирському повіті Харківської губернії пропонували зібрати десятину хліба, що оцінювалася у 5 рублів, за два вози взятої взимку просяної соломи вартістю 1–1,5 рублів.

Також існувала довготривала традиція з часів кріпосництва, коли поміщицькі господарства марно використовували примусову працю. Після скасування кріпосництва дворяни продовжували використовувати колишніх кріпаків, призначаючи їм відробітки.

Навіть, коли наймали робітників за гроші, поміщики намагалися платити їм якнайменше. Наприклад, дорослим робітникам платили всього 15-20 копійок

на день. Цей підхід вказує на те, що не існувало повноцінних ринкових відносин найму робочої сили з грошовою оплатою.

Натуральна оплата праці була поширеною у всіх українських губерніях, проте її співвідношення з грошовою оплатою різнилося в залежності від регіону. На Лівобережжі, зокрема на Чернігівщині, натуральна оплата праці та відробіткова система були найпоширенішими, що пов'язувалося з відставанням цього регіону в розвитку товарно-грошових відносин порівняно з іншими частинами України.

Найменш поширеною формою оплати праці була натуральна оплата у регіонах, де часто наймали прийшлих робітників. Це відбувалося через те, що такі робітники не мали можливості приймати оплату у вигляді зерна через відсутність засобів для його транспортування. У районах, де головним видом виробництва було вирощування технічних культур, натуральна оплата також була не можливою.

Застосування натуральної оплати праці під час найму на сільськогосподарські роботи протягом досліджуваного періоду можна пояснити кількома факторами. По-перше, ця форма оплати була поширеною у менш розвинених регіонах, де землевласники не були включені в ринкові відносини і не мали достатньо грошей для оплати наймитів. По-друге, бідні селяни, які працювали на наймі, були зацікавлені в оплаті праці зерном, оскільки не мали достатнього запасу хліба і повинні були купувати його на ринку. Отримуючи зерно як оплату, вони економили гроші, оскільки зарплата і ціни на продукти часто коливалися. Крім того, селяни віддавали перевагу натуральній оплаті, коли не було пасовиськ для худоби.

Нерідко натуральна оплата поєднувалася з відробітками. Наприклад, на Полтавщині існували так звані "бассаринки", коли за десятину зжатого хліба робітники повинні були відпрацювати ще 20 днів безкоштовно на своїх харчах. Також зустрічалися випадки змішаної оплати, коли робітники отримували частину плати грошима і частину натурою, такою як годування своєю худобою або виділення жому.

Іноді робітники отримували лише невелику грошову винагороду, але разом з тим їм надавали житло для сім'ї, город, місце для вирощування їжі, 6–7 четвертей хліба на харчування, або навіть корову для свого господарства.

Отже, на початку ХХ століття в сільському господарстві України існувало багато залишкових елементів попереднього періоду. Незважаючи на широке використання відробітків, більшість робіт у поміщицьких господарствах виконували наймані робітники. Відробітки сполучалися з вільним наймом в різних пропорціях. Натуральна оплата праці також залишалася досить поширеною. Таким чином, хоча ринкові відносини стали переважаючими, вони не витіснили попередні практики.

Ці методи організації праці, такі як відробітки, примусова праця, натуральна оплата праці і обмежені грошові витрати на оплату найманих робітників, були зумовлені переважно традиціями попереднього періоду. Поміщики продовжували розглядати селян як дешеву або навіть безкоштовну робочу силу, яку можна було примусити працювати, не враховуючи їхніх інтересів або підвищеного соціального статусу. Аналіз функціонування поміщицьких господарств підтверджує, що саме ті землевласники, які не змогли змінити своє ставлення до селян-робітників і не адаптувалися до нових ринкових умов, втратили свої майновість і статок.

1.3. Наслідки селянської реформи 1861 року

Ліберальні політики, які стояли за маніфестом 1861 року, визнавали, що їхня країна була однією з небагатьох феодальних держав у Європі. Жалюгідна демонстрація російських військ у Кримській війні змусила уряд гостро усвідомити відсталість імперії. Бажаючи збільшити й розвинути промисловість, а отже, військову й політичну силу, вони запровадили низку економічних реформ, у тому числі ліквідацію кріпацтва. Було оптимістично сподіватися, що після скасування мир (селянські сільські громади) розчиняться на окремих селян-землевласників і зароджуватимуться ринкові економіки.

Головне питання полягало в тому, чи залишити кріпаків залежність від поміщиків чи перетворити їх на клас незалежних общинних власників. Поміщики спочатку домогалися надання селянам свободи, а не землі. Цар та його радники, пам'ятаючи про революції 1848 року в Західній Європі, були проти створення пролетаріату та нестабільності, яку це могло принести. Але надання селянам свободи та землі залишило існуючих власників землі без великої та дешевої робочої сили, необхідної для підтримки своїх маєтків та способу життя. Однак до 1859 року третина їхніх маєтків і дві третини їхніх кріпаків були закладені державі чи дворянським банкам, тож у них не було іншого вибору, як погодитися на емансипацію.

Щоб збалансувати це, законодавство містило три заходи щодо зниження потенційної економічної самозабезпеченості селян. По-перше, запроваджувався перехідний період у два роки, протягом якого селянин, як і раніше, був зобов'язаний власнику землі. По-друге, великі частини спільної землі були передані великим землевласникам як відрізки («відрізи»), завдяки чому багато лісів, доріг і річок були доступні лише за плату. Кріпаки також повинні були сплачувати власнику землі за виділення їм землі серією викупних платежів, які, у свою чергу, використовувалися для компенсації власникам землі облігаціями. Три чверті загальної суми держава авансувала б власнику землі, а потім селяни повертали б уряду гроші та відсотки протягом 49 років. Ці викупні платежі були остаточно скасовані в 1907 році.

Хоча реформа емансипації була відзначена будівництвом величезного собору Олександра Невського в Москві, а історичні підручники дають Олександру II ім'я «Олександр Визволитель», її результати були далекі від ідеальних. Найбільше постраждали селяни-кріпаки, які отримали лише свободу, а не землю. Багато хто з більш освічених чиновників розуміли, що звільнення кріпаків призведе до кардинальних змін як у російському суспільстві, так і в уряді. Однак їх уявлення про те, що ці зміни торкнуться лише «нижчих верств» суспільства і посилять самодержавство, а не послаблять його, було помилковим. Насправді реформи створили нову систему, в якій монарх мав

співіснувати з незалежним судом, вільною пресою та місцевими органами влади, які діяли інакше та вільніше, ніж у минулому.

Якщо говорити конкретніше, то щодо нового місцевого уряду реформи запровадили систему, де власники землі мали більше голосу в своїх новостворених «провінціях». Хоча це не було прямим задумом реформ, було очевидно, що вони значно послабили ідею самодержавства. Тепер «заможні» кріпаки разом із раніше вільними народами мали змогу купувати землю у приватну власність. Хоча на початку реформ створення місцевого уряду мало що змінило в російському суспільстві, зростання капіталізму різко вплинуло не лише на соціальну структуру Росії, але й на поведінку та діяльність інститутів самоврядування.

Кріпаки з приватних маєтків отримували менше землі, ніж їм було необхідно для виживання, що призвело до громадянських заворушень. Викупний податок був настільки високим, що кріпакам доводилося продавати все вироблене зерно, щоб сплатити податок, що не залишало нічого для їхнього виживання. Власники землі також постраждали через те, що багато з них були в боргах, а через примусовий продаж землі їм було важко вести розкішний спосіб життя. У багатьох випадках щойно звільнені кріпаки були змушені «орендувати» свою землю у заможних землевласників. До того ж, коли селяни змушені були працювати на тих самих землевласників, щоб оплачувати «трудоі платежі», їхні власні поля часто залишалися нехтованими. Протягом наступних кількох років врожайність селянських культур залишалася низькою, і незабаром голод вразив значну частину Росії. Маючи мало їжі і перебуваючи в такому ж стані, як коли вони були кріпаками, багато селян почали висловлювати свою зневагу до соціальної системи.

Нарешті, реформи трансформували російську економіку. Особи, які керували реформою, виступали за економічну систему, подібну до системи інших європейських країн, яка пропагувала ідеї капіталізму та вільної торгівлі. Ідея реформаторів полягала в сприянні розвитку та стимулюванні приватної власності, вільної конкуренції, підприємництва та найманої праці. Вони

сподівалися, що це призведе до більш вільної економічної системи з мінімальними правилами та тарифами. Незабаром після реформ відбулося значне зростання обсягів виробництва зерна на продаж.

Злам XX-XXI століть призвів до значних змін у суспільстві, і це вимагає нового погляду на вивчення історії. Сьогодні науковці не тільки глибше досліджують раніше маловідомі або замовчувані аспекти історії, але також переосмислюють вже відомі події і факти. Однією з таких подій є селянська реформа 1861 року, яка мала велике значення в історії Російської імперії XIX століття. Навіть хоча ця реформа була досить добре досліджена в радянський період, сучасні вчені все ще цікавляться нею, особливо з огляду на її 140-річчя та наближення 150-річчя.

Інтерес до реформи 1861 року визначається також тим, що деякі аспекти її причин, характеру і наслідків, які колись були визнані, сьогодні потребують перегляду і корекції. Серед таких питань є питання про революційну обстановку в 1859-1861 роках, спроби зрозуміти, чи була реформа спрямована на користь поміщиків, і багато інших питань.

Ідея часткового обезземелення селянства під час звільнення його від кріпосної залежності була закладена у самих законодавчих актах реформи. Зокрема, у статті 18 Місцевого положення для губерній Великоросійських, Новоросійських та Білоруських³, а також у статті 12 Місцевого положення для губерній Малоросійських⁴ сказано, що коли виділена селянам земля перевищує площу їхнього дореформеного землекористування, то поміщикам дозволяється відрізати її надлишок на свою користь. Щодо Правобережної України, то там за селянами зберігалися земельні наділи, визначені інвентарними правилами 1847 р., а відбирати поміщикам дозволялося лише землі, надані селянам зверх інвентарних наділів уже після затвердження вищезгаданих правил⁵. Фактично без землі мали звільнитися селяни, які належали маломісним дворянам⁶, а також дворові⁷. Згадані документи стали зрештою своєрідним фундаментом для радянських дослідників проблеми при поясненні ними причин відсутнього малоземелля селянства, в тому числі й українського, яке справді мало місце на

зламі XIX – XX століть, вражаючими „відрізками”, які в окремих губерніях коливалися від 20% до 40% дореформеного селянського землекористування⁸. Теоретичним обґрунтуванням такого масового обезземелення селянства в ході скасування кріпосного права слугували оцінки й висновки щодо цього, зроблені свого часу головним російським марксистом В. Ульяновим (Ленінін). „В Росії, – писав останній, – країні переважно землеробській, землеробство було за цей час у руках розорених, зубожілих селян, які вели застаріле, первісне господарство на старих кріпосницьких наділах, урізаних на користь поміщиків у 1861 році”[9]. На жаль, подібний підхід до оцінки причин селянського малоземелля притаманний і ряду сучасних дослідників[10]. На цьому фоні дещо незвично читати висновки урядової комісії, яка перевіряла стан сільського господарства Російської імперії на початку 70 х років XIX ст., тобто відразу після скасування кріпосного права. В них, зокрема, відзначається, що на відміну від поміщицьких господарств, які «несомненно подверглись, вследствие реформы 19 февраля сильному потрясению» [11], селянське господарство «было обставлено в переходное время гораздо счастливее» [12]. В унісон такому висновку комісії звучить ще один висновок, зроблений більш як через сто років радянськими дослідниками І. Ковальченком та Л. Бородкиним. «Объективно экономическое положение было таково, – зазначали вони, – что наиболее широкой и благоприятной основой для буржуазной аграрной эволюции было крестьянское хозяйство, занимавшее доминирующее положение в сельскохозяйственном производстве»[13].

Як бачимо, в обох випадках, і до того ж в різні епохи, мова йде про досить міцне селянське господарство, яке в свою чергу органічно не може існувати без належної кількості землі. Постає природне запитання: звідки ця земля у селян взялася, якщо мали місце такі величезні відрізки селянської землі під час проведення реформи 1861 року? Шукаючи відповідь на нього, звернемось ще раз до матеріалів згаданої вище урядової комісії. Там знаходимо середні показники отриманих селянами європейської Росії наділів, які визначені як 3,52 дес. на ревізьку душу при вищому розмірі душевого наділу 3–

5 дес.[14]. Майже такий самий середній показник називає і князь О. Васильчиков – автор двотомної монографії про землеволодіння та землекористування в Росії та ряді інших європейських країн. Але при цьому він ще додає, що „незважаючи на право відрізки, надане поміщикам, яким вони і скористались в багатоземельних губерніях дуже широко, ... в загальному підсумку викуплена земля (3,5 дес. на душу) майже дорівнює середньому числу десятин, які були в користуванні кріпосних (3,5 дес. на душу)¹⁵. «Заслуговує на увагу й зауваження князя про те, що найбільше скорочення середнього душевого наділу спостерігалось в тих губерніях, „где крестьяне поддались соблазну дарового надела»[16], а також про те, що удільні та державні селяни зберегли за собою всі угіддя, якими користувалися до реформ відповідно 1863 і 1866 років[17]. До того ж колишні державні селяни повсюдно отримали ще й додаткові лісові наділи.

Між тим уже наприкінці 60 х років ХХ ст. з'явилося третє видання монографії російського вченого П. Зайончковського, де автор, посилаючись на записку одного з ідеологів реформи М. Мілютіна, вказує на необхідність вивчення уставних грамот як найвірогіднішого джерела про відрізки селянської землі [23]. І не вина, а скоріше біда перших серйозних дослідників проблеми полягала в тому, що на той час розробка уставних грамот лише починалась. Її перші наслідки дали про себе знати лише на початку 70 х років ХХ ст. появою змістовної і надзвичайно цікавої статті І. Лєдовської про вивчення уставних грамот у Чернігівській губернії. Проаналізувавши величезну кількість цих документів, автор дійшла висновку, що загальне зменшення („відрізки”) землекористування селян Чернігівської губ. в ході реформи 1861 р. становило 125130 дес., або 14,2%. „Следовательно, – підсумовує вона, – общегубернский средний процент расчётной отрезки ниже, чем известный в литературе на 7,7% (в таблице, опубликованной П. Зайончковским [24], средний процент по Черниговской губернии 21,9%)[25] ”. В подальшому аналогічні перерахунки були зроблені щодо інших лівобережних, а також південних українських губерній. В узагальненому вигляді вони оприлюднені в монографії головного

фахівця по вивченню уставних грамот російського вченого Б. Литвака. Відзначаючи неправомірність попередніх підрахунків, Борис Григорович писав: «Вряд ли правомерно принимать в расчёт известный в литературе процент отрезки, полученный как разница между цифрой дореформенного надела, указанного в материалах Редакционных комиссий, и пореформенного по «Статистике поземельной собственности», – не только потому, что результаты обработки уставных грамот по другим губерниям резко контрастируют с показателями этих расчётов, а главное из за того, что размер точно установленного пореформенного надела, подлежащего выкупу, далеко не совпадает с данными поземельной переписи 1878 – 1879 гг.»[26]. Наведені ним перерахунки «відрізків», зроблені на основі вивчення уставних грамот, виявляють серйозні розходження їх з тими, які були наведені в радянській історіографії раніше [27].

Важливим наслідком селянської реформи стає перша хвиля української еміграції.

Хоча перше офіційно зафіксоване прибуття українських іммігрантів (Івана Пилипова та Василя Єленяка) до Канади було задокументовано 7 вересня 1891 року, є докази більш ранньої присутності українців на північноамериканському континенті. Вірогідно, що ще в 1784 році серед перших білих торговців на російській Алясці були українці. Декілька українських імен, як-от Іван Ручковський із Щурова та Андрій Янковський із Тернополя в Західній Україні, можна знайти серед солдатів швейцарських найманих полків Де Ваттевіля та Де Мерона, привезених з Європи для захисту Канади від американського вторгнення під час війни 1812 року. Пізніше, у 1817 році, двоє солдатів, Ендрю Янковський і Петро Комдровський, супроводжували лорда Селкірка, коли він відправився на захід, щоб захищати своє поселення Ред-Рівер на території сучасної Манітоби. Також записано, що 2 вересня того ж року лорд Селкірк надав 100 акрів землі у Форт-Дуглас (Вінніпег) Андрію Санковському (Янковському).

У 1874 році українськомовні меноніти прибули з південно-центральної України та оселилися на півдні Манітоби. Хоча ці меноніти були протестантами голландсько-німецького походження, які оселилися в Україні близько 1790 року, щоб уникнути релігійних переслідувань, серед них було багато українців, які навернулися. Цікаво відзначити, що родини іммігрантів-меннонітів привезли з собою тверду озиму пшеницю під назвою Харківська, яка стала відомою як морозостійка Альберта Червона озима пшениця. Одне з перших поселень менонітів у Манітобі називається Хортіц. Свою назву отримав на честь острова Хортиця, розташованого на річці Дніпро поблизу міста Запоріжжя.

У 1883 році американські поселенці скористалися перевагами безкоштовних садиб, наданих канадським урядом, і почали селитися на заході Канади. Серед цих американців були й українці, про що свідчать тогочасні записи про народження. У книзі про народження церкви Непорочного Зачаття у Вінніпезі є особи з такими українськими іменами, як Михайло Колешар (1884), Марія Бубник (1886), Анна Чапець (1887) та багато інших.

Проте, як було сказано раніше, першими офіційно зафіксованими українськими іммігрантами, які прибули до Канади, були Василь Єленяк та Іван Пилипівський (Пилипів) із карпатського села Небилів у Західній Україні. Вони прибули до Монреалю на пароплаві S.S. Oregon 7 вересня 1891 року і сіли на поїзд до Вінніпега. Пізніше Єленяк згадував, як зустрічав українськомовних людей під час роботи на жнивках серед менонітів на півдні Манітоби. Це був початок того, що стало відомо як перша хвиля української імміграції до Канади. До 1914 року приблизно 200 000 оселилися в цій країні.

У той час Україна була поділена між двома великими імперськими державами Центрально-Східної Європи та окупована ними. Велика чи Східна Україна, яка становила приблизно 80 відсотків етнографічної території України, була частиною Російської імперії з 1654 р. У той час Богдан Хмельницький, гетьман запорізьких козаків, змусив укласти військовий союз із Московією, щоб захистити від Католицької поляки із заходу та мусульманські турки й татари

з узбережжя Чорного моря. Східні українці були землеробським народом, який жив невеликими самодостатніми селами. Вони були греко-православної віри і понад 90 відсотків були неписьменними. У містах і містечках Східної України переважно переважали іноземці, які часто з відвертою зневагою ставилися до забитих і неписьменних українських селян.

На той час в Україні існувала сильна і чітко окреслена класова структура. Росіяни склали державну адміністрацію, а пізніше, коли Україна почала індустріалізуватись, тисячі російських робітників оселилися у фабрично-заводських і шахтарських містах Східної України. Землевласниками були переважно поляки, які залишилися з попередньої епохи польської окупації. Досвідчені торговці та ремісники часто були німцями, які іммігрували в Україну за правління Катарини II. Експлуатовані українські селяни перебували на низу соціальної драбини.

До середини 19 століття Україна пережила демографічний вибух і багато тисяч українців емігрували зі Східної України на Кубань на Кавказі, до Сибіру та Середньої Азії. Це було на додаток до великої кількості політичних засланих, відправлених у віддалені райони імперії. Західна Україна, яка становила лише 20 відсотків етнографічної території України, увійшла до складу Австро-Угорської імперії після поділу Польщі в 1791-93 роках і поразки турків-османів на узбережжі Чорного моря. Ця територія стала глушиною Австро-Угорської імперії. Хоча її називали Галичиною чи Галичиною, корінне українське населення мало кризу ідентичності.

Реформа 19 лютого 1861 року не призвела до позитивного вирішення селянського питання та виникнення нових проблем. В Росії, де більше 85% населення жило в селах, економіка була в основному сільськогосподарською, і експорт залежав від сільського виробництва, проблема земель стала особливо актуальною наприкінці XIX - на початку XX століття. Скасування кріпосного права і неспроможність селянства налагодити сільське господарство створили гостру аграрну кризу.

Попередні історики, економісти та інші дослідники вивчали питання, пов'язані з сільським господарством Росії, але їхні дослідження мали свої обмеження, і в сучасності виникла потреба переглянути і переосмислити історичні події та факти щодо скасування кріпосного права. Важливо розглянути питання про революційну ситуацію в 1859-1861 роках, інтереси поміщиків у реформі, а також інші аспекти.

Ця стаття спрямована на вивчення обезземелення селянства під час скасування кріпосного права, існують різні підходи та трактування цього процесу в історичній літературі. Історичні дослідники підходили до аналізу аграрної сфери різними способами, і їхні роботи надалекого характеру, описуючи різноманітні аспекти селянського господарства та соціально-економічні взаємозв'язки.

РОЗДІЛ 2. ОСВІЧЕНІСТЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ / ВИКЛАДАЧІВ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ПИТАННЯХ ЩОДО СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА В УКРАЇНІ 1861 РОКУ

2.1. Поняття «скасування кріпацтва» в системі історичних наук

Життя усіх живих істот на землі, включаючи рослини, тварин та людей, може розвиватися у двох різних умовах: у свободі, що дозволяє природному взаємодії з навколишнім середовищем, або в умовах обмеження свободи, характерних для авторитарно-патерналістичних систем. Природний спосіб існування вимагає активної адаптації організму до середовища або зміни цього середовища для власних потреб, що є основою прогресу. Наприклад, дика рослина або дика тварина, що живе без зовнішньої допомоги, демонструє високу ступінь самостійності і здатності до виживання.

Люди та суспільства, які обирають такий спосіб життя, цінують свободу, законність, рівність та приватну власність, формуючи демократичні державні устрої, як-от Афіни в Стародавньому світі чи козацькі громади в історії України.

Авторитарно-патерналістичний спосіб життя, навпаки, включає втручання "третьої сили" між організмом і середовищем, що обмежує природні здібності існування організму, але одночасно надає певний рівень догляду і захисту. Прикладами можуть слугувати домашні тварини або культурні рослини, які залежать від людини.

Історія людства вказує на постійний рух від авторитарних до більш вільних форм існування, що сприяє культурному розвитку та зростанню самовідповідальності особистості. Однак перехід від авторитарних систем до демократії часто супроводжується значними труднощами, особливо для старших поколінь, що звикли до певного рівня "опіки".

Усвідомлення необхідності свободи для прогресу важливе не тільки для індивідуального розвитку, але й для прогресу суспільства в цілому. Системи

освіти та педагогіки повинні враховувати ці закономірності, сприяючи розвитку відповідальності, самостійності та критичного мислення у нових поколіннях.

Скасування кріпацтва, дійсно, стало одним з вирішальних моментів в історії багатьох народів та країн, вплинувши не лише на особисте життя мільйонів людей, але й на загальний розвиток цивілізації. Важливість цього процесу не можна переоцінити, адже він знаменував собою перехід від феодальної до більш сучасної, ліберальної системи, де людська свобода та права стали пріоритетом для суспільства.

У Російській імперії скасування кріпацтва відбулося за реформою 1861 року, яку ініціював цар Олександр II, і це стало частиною ширших реформ, спрямованих на модернізацію країни.

Наслідки скасування кріпацтва були масштабними та далекосяжними. З одного боку, воно звільнило значну кількість населення від залежності та відкрило перед ними нові можливості. З іншого боку, цей процес викликав значні соціальні та економічні зміни, такі як перерозподіл земель, зміни в аграрній структурі, урбанізацію та розвиток промисловості. Скасування кріпацтва також сприяло розвитку громадянського суспільства та поширенню ідеалів свободи та рівноправності.

У контексті історичних наук, вивчення скасування кріпацтва дозволяє глибше зрозуміти процеси соціально-економічних змін, демократизації та національного розвитку. Це також дає змогу оцінити вплив історичних подій на формування сучасних суспільств та їхніх ціннісних систем. Таким чином, скасування кріпацтва є не лише важливим історичним фактом, але й ключем до розуміння багатьох аспектів сучасного світу.

Поняття «скасування кріпацтва» є одним із ключових моментів в історії багатьох країн, зокрема в Європі, Америці та Росії, і займає значне місце в системі історичних наук. Скасування кріпацтва не тільки змінило життя мільйонів людей, але й мало глибокий вплив на соціальну, економічну та політичну структуру суспільств, у яких воно було проведено.

Кріпацтво, система, за якою селяни були прив'язані до землі та зобов'язані відпрацьовувати на користь землевласника, існувала протягом століть у різних формах і в різних країнах. Скасування кріпацтва, таким чином, стало радикальним переломом, що знаменує перехід від феодальної до більш модерної, капіталістичної системи господарювання та соціальної організації.

Скасування кріпацтва мало далекосяжні наслідки для суспільства. З одного боку, воно звільнило мільйони людей від особистої залежності та дало їм можливість керувати власним життям. З іншого боку, процес скасування часто супроводжувався значними труднощами: багато колишніх кріпаків зіткнулися з відсутністю землі, ресурсів та можливостей для самостійного господарювання.

В історичних науках аналіз подій, пов'язаних зі скасуванням кріпацтва, займає важливе місце. Вивчення цього процесу допомагає зрозуміти не тільки конкретні історичні події та зміни в соціально-економічній структурі, але й більш широкі процеси модернізації, демократизації та формування національних держав. Осмислення досвіду скасування кріпацтва має важливе значення для розуміння сучасних соціальних, економічних та політичних викликів, з якими стикаються різні країни.

2.2. Формування історичної компетенції майбутніх учителів / викладачів історії України в питаннях щодо скасування кріпацтва в Україні (1861 року)

Історична або громадянська компетентність – це комплексна суміш знань, умінь, методів мислення, цінностей та переконань, яка обладнує особистість для ефективного та впевненого розрішення унікальних ситуацій у житті. Цей набір навичок і знань сприяє досягненню успіху в освіті та кар'єрі.

Акцентування на значенні індивіда в соціальних взаємодіях та його здатності впливати на розвиток і зміни в цих процесах є ключовою особливістю концепції людської компетентності. Термін "компетентність", який походить

від англійського слова "competens", означає відповідність чи придатність, і був введений у педагогічний дискурс у 1980-х роках. Він відображає набір знань та навичок, необхідних для ефективної роботи в будь-якій професії. У контексті нашого дослідження, компетентність розглядається як стан, процес та результат, де стан показує актуальний рівень знань, процес включає в себе розвиток та покращення цих знань, а результат вимірюється за допомогою конкретних критеріїв. Компетентність охоплює широкий спектр аспектів, включаючи знання, навички, способи мислення, професійні та особистісні якості, морально-етичні цінності, які спільно визначають здатність особи успішно виконувати свої професійні та освітні завдання.

Компетентність визначається Радою Європи як ключові навички, знання та вміння. Це інтегральна характеристика, яка об'єднує знання та практичні навички та визначає зміст освіти. Вона включає в себе не тільки функціональні та етичні аспекти, але й соціальні та поведінкові якості.

У 1980-х роках в роботах Ю. Бабанського та В. Сластьоніна було вперше введено поняття "професійна компетентність", яке вважалось системною єдністю професійно значущих знань, умінь та навичок. Професійна компетентність включає в себе не тільки знання і вміння аналізувати та прогнозувати результати роботи, але й використання актуальної інформації у відповідній галузі.

Професійна компетентність вчителя визначається як здатність виконувати професійні обов'язки та включає інформаційні, комунікативні, наукові, управлінські та методичні компоненти. Вона є результатом інтеграції різноманітних професійних якостей та залежить від специфіки професійної діяльності.

Роль вчителя в освітній системі є вирішальною, і вчителі незалежно від стажу прагнуть до професійного зростання та розвитку своєї педагогічної компетентності. Професійна компетентність вчителя є важливим засобом для досягнення професійних цілей та включає в себе знання, навички та особистісні якості, необхідні для ефективної роботи та професійного розвитку.

На державному рівні встановлені стандарти, які визначають базові вимоги до професійної компетентності вчителів, виходячи з їх кваліфікаційного рівня. Зміст професійної компетентності вчителя описується в кваліфікаційній характеристиці, яка слугує нормативною моделлю компетенцій педагога.

Формування історичної компетенції майбутніх учителів історії є одним з ключових аспектів підготовки фахівців, здатних не лише передавати знання, а й спонукати до критичного осмислення історичних подій та їх впливу на сучасність. Особливо актуальним це стає у контексті розгляду таких важливих моментів історії України, як скасування кріпацтва в 1861 році, що мало далекосяжні наслідки для суспільного розвитку та формування національної ідентичності.

Скасування кріпацтва в Україні, яке відбулося в рамках ширшої реформи у Російській імперії, є прикладом глибоких соціальних змін, що зумовили перехід від феодальних відносин до більш сучасних соціально-економічних устроїв. Розуміння цієї події дозволяє усвідомити комплексність процесів, що відбувалися в суспільстві, вплив політичних, економічних, соціальних та культурних факторів на історичний розвиток.

Скасування кріпацтва в Україні в 1861 році, яке відбулося в контексті реформ Олександра II у Російській імперії, стало важливою віхою на шляху суспільних перетворень. Ця реформа знаменує собою переломний момент в історії, коли традиційні феодальні зв'язки, що обмежували права та свободи селянського населення, були замінені новими соціально-економічними відносинами, покликаними стимулювати розвиток приватної ініціативи та підприємництва.

Ця історична подія є важливою не лише через свої безпосередні наслідки, такі як звільнення селян від залежності від поміщиків та надання їм особистої свободи, але й через глибокі соціальні зміни, які вона спричинила в довготерміновій перспективі. Реформа вплинула на структуру суспільства, економічні відносини, політичну атмосферу та культурний розвиток,

започаткувавши процеси модернізації та еволюції в напрямку більш демократичного та ринкового суспільства.

Розуміння глибини та складності цих процесів вимагає аналізу різноманітних факторів, що сприяли реформі, та її довгострокових наслідків. Політичні обставини того часу, зокрема поразки Російської імперії в Кримській війні, підкреслили необхідність внутрішніх перетворень. Економічні міркування, пов'язані з потребою стимулювати сільськогосподарське виробництво та розвиток промисловості, також відіграли ключову роль. Соціальні зміни, зумовлені зростаючим невдоволенням селянства своїм становищем та вимогами до реформ, надали імпульс до проведення змін. Нарешті, культурний розвиток, включаючи поширення ідей просвітництва та гуманізму, сприяв формуванню нового світогляду, відкритого до змін та інновацій.

Скасування кріпацтва в Україні та ширші реформи Олександра II стали фундаментом для подальших трансформацій у різних сферах життя, поклавши початок процесам, які з часом призвели до формування сучасної української нації, з її специфічними історичними, культурними та соціально-економічними особливостями. Таким чином, скасування кріпацтва є ключовим елементом у розумінні широкого контексту історичного розвитку України.

Для майбутніх учителів історії критично важливо оволодіти навичками аналізу первинних джерел, інтерпретації історичних фактів, вмінням зв'язувати історичні події з ширшими процесами. Вони повинні бути здатні не тільки передавати фактичний матеріал, а й сприяти розвитку критичного мислення учнів, їх здатності самостійно аналізувати історичні процеси, визначати їх причини та наслідки, зіставляти з сучасними викликами та тенденціями.

Оволодіння навичками аналізу первинних джерел та інтерпретації історичних фактів є фундаментальною складовою підготовки майбутніх учителів історії. Це не лише забезпечує глибоке розуміння історичних подій, але й дозволяє учителям формувати у своїх учнів критичне мислення, здатність до самостійного аналізу та оцінки історичних процесів.

Первинні джерела, такі як листи, щоденники, офіційні документи, мистецькі твори, дають безпосередній доступ до переживань, думок і відчуттів людей минулого, відкриваючи унікальну перспективу на історичні події. Аналіз цих джерел дозволяє учителям історії виявляти різні точки зору, інтерпретувати мотиви та дії особистостей та груп, а також зрозуміти соціальні, економічні та культурні контексти часу.

Здатність інтерпретувати історичні факти та зв'язувати історичні події з ширшими процесами є ключовою для розуміння історії як динамічного і взаємопов'язаного процесу. Майбутні учителі повинні вміти виходити за рамки простого переліку подій, аналізуючи їх причини та наслідки, розглядаючи вплив глобальних тенденцій та визначаючи зв'язки між минулим і сьогоденням.

Особливо важливо в цьому контексті розвивати в учнів здатність критично мислити, ставити питання, сумніватися в очевидному та шукати альтернативні інтерпретації. Це допомагає формувати обізнаних, рефлексивних і відповідальних громадян, здатних зіставляти історичний досвід з сучасними викликами та тенденціями, розуміючи, як минуле впливає на сьогодення і майбутнє.

Учитель історії, який має глибокі знання первинних джерел та вміє ефективно їх аналізувати та інтерпретувати, не лише передає учням важливі історичні знання, але й навчає їх важливим навичкам критичного мислення, аналітичних здібностей та глибокого розуміння людського досвіду в його історичному розвитку. Таким чином, учитель історії відіграє ключову роль у формуванні освіченої, рефлексивної та критичної молоді, здатної адаптуватися та впливати на мінливий світ.

У контексті теми скасування кріпацтва це може включати дослідження причин, що спонукали до реформи, ролі окремих історичних осіб і соціальних груп у цьому процесі, аналіз нормативних документів того періоду, вивчення економічних, соціальних та культурних наслідків для суспільства. Особливу увагу варто приділити впливу цієї реформи на становище селянства, зміни у

соціальной структурі, розвиток ринкових відносин, а також формування національної свідомості та культурного ренесансу.

Особливе значення у цьому процесі мали історичні особи, чії дії та рішення впливали на хід реформи. Аналіз діяльності царя Олександра II, реформаторів, поміщиків, а також селянських лідерів і активістів дозволить краще зрозуміти мотиви, цілі та очікування різних соціальних груп від реформи.

Нормативні документи того періоду, такі як "Положення про селян, що виходять з кріпацької залежності", є ключовими для розуміння юридичної основи реформи та її офіційних параметрів. Аналіз цих документів допоможе виявити як заявлені цілі реформи, так і обмеження, які були закладені у її основі.

Економічні наслідки скасування кріпацтва, включаючи зміни у землеволодінні, впровадження ринкових відносин та вплив на аграрний сектор, є важливими аспектами для дослідження. Це дозволить зрозуміти, як реформа вплинула на економічний розвиток України та її інтеграцію в ширший економічний контекст імперії та Європи.

Соціальні наслідки, зокрема зміни в становищі селянства, трансформація соціальної структури, мобільність населення, а також вплив на сімейні та громадські відносини, є ключовими для оцінки впливу реформи на суспільство.

Нарешті, культурні аспекти та формування національної свідомості в результаті скасування кріпацтва важливі для розуміння, як історичні події впливають на культурний розвиток та ідентичність народу. Вивчення літератури, мистецтва, освітніх ініціатив того періоду допоможе виявити культурний ренесанс, який міг супроводжувати соціальні та економічні перетворення.

Таким чином, комплексний підхід до вивчення скасування кріпацтва в Україні відкриває широкі можливості для глибокого аналізу та розуміння цієї важливої історичної події, її причин, процесу та наслідків для суспільства.

Розгляд цієї теми також повинен включати обговорення довгострокових наслідків скасування кріпацтва для розвитку України, аналіз зв'язку історичного минулого з сучасними викликами, які стоять перед українським суспільством. Такий підхід сприяє не лише глибшому розумінню історичних процесів, а й формуванню у молодого покоління відповідального ставлення до власної історії, культури та ідентичності.

Висновково, формування історичної компетенції майбутніх учителів історії є фундаментальною складовою їх професійної підготовки. Воно вимагає не тільки глибоких знань з історії, а й розвинутих аналітичних та критичних навичок, здатності до інтерпретації та вміння залучати учнів до активної роботи з історичним матеріалом. Такий підхід дозволить майбутнім поколінням не просто знати свою історію, а й розуміти її значення для формування сучасної національної ідентичності та відповідального ставлення до минулого та майбутнього своєї країни.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ / ВИКЛАДАЧІВ ІСТОРІЇ В ПИТАННЯХ ЩОДО СКАСУВАННЯ КРПАЦТВА В УКРАЇНІ (1861 р.)

Методична система формування історичної компетенції майбутніх учителів має бути комплексною та багатогранною, оскільки історична компетенція включає не тільки знання фактів та подій, а й розуміння історичних процесів, вміння аналізувати та інтерпретувати історичні джерела, критично мислити та здатність викладати історичний матеріал зрозуміло та цікаво.

1. Теоретична підготовка

- **Вивчення історичної теорії та методології:** Майбутні учителі повинні мати міцні теоретичні знання про основні історичні концепції, термінологію, методи історичного дослідження.

- **Історіографія:** Важливо вивчати різні підходи до історичного процесу, включаючи різноманітні школи та напрямки в історіографії.

2. Практичні навички

- **Аналіз первинних та вторинних джерел:** Навчання роботі з архівними матеріалами, документами, мемуарами, листами, а також науковими працями і публікаціями.

- **Полюва робота:** Екскурсії, відвідування історичних місць, музеїв, архівів, які допомагають краще зрозуміти історичний контекст.

- **Історичні реконструкції та рольові ігри:** Методи, що дозволяють вжитися в роль історичних осіб та краще зрозуміти мотиви їхніх дій.

3. Розвиток критичного мислення

- **Дискусії та дебати:** Організація обговорень на історичні теми, де студенти мають аргументовано захищати свою точку зору.

- **Аналітичні завдання:** Написання есе, дослідницьких робіт, аналіз історичних подій з різних точок зору.

4. Використання ІТ-технологій

- **Цифрові історичні ресурси:** Вивчення можливостей Інтернет-ресурсів, баз даних, цифрових архівів для історичних досліджень.

- **Мультимедійні презентації:** Розробка і використання мультимедійних презентацій для викладання історичного матеріалу.

5. Методика викладання історії

- **Інноваційні методики викладання:** Використання інтерактивних методів, ігрових технологій, проектного навчання для залучення учнів.

- **Розробка навчальних програм та планів уроків:** Навички планування уроків, розробки навчальних матеріалів, вибору адекватних методів та форм роботи.

6. Саморозвиток та самоосвіта

- **Постійне оновлення знань:** Заохочення до самостійного вивчення новітніх досліджень, участі в конференціях, семінарах, онлайн-курсах.

Методична система повинна бути гнучкою та адаптивною, враховуючи сучасні тенденції в історичній науці та освіті, а також індивідуальні особливості студентів. Важливим є не тільки надання знань, а й формування в майбутніх учителів уміння мотивувати учнів до вивчення історії, розвивати їх критичне мислення та здатність до самостійного аналізу.

Тема уроку: Ліквідація кріпосного права 1861 року в Наддніпрянській Україні.

Мета уроку:

- Вивчити основні причини та цілі проведення аграрної реформи, яка призвела до скасування кріпосного права в 1861 році на території Правобережної України;

- Розглянути вплив ануляції кріпацтва 1861 року на життя та умови життя місцевого населення;

- Розвинути навички роботи з графічними матеріалами, історичними документами та текстами різних типів;

- Удосконалити здатність логічно міркувати та критично аналізувати історичні події;

- Сприяти розвитку інформаційної грамотності, комунікативних навичок та громадянської обізнаності;
- Підвищити здатність аналітично обробляти отриману інформацію та аргументовано формулювати власні думки.

Освітні та методичні ресурси: навчальний посібник, картографічний матеріал, робочий аркуш для студентів, репродукції документів.

Формат уроку: інтегрований.

Ключові терміни: кріпацтво, кріпосні селяни, земельна реформа, аграрні перетворення, компенсаційні внески.

Важливі дати: 1857 рік - заснування Секретної комісії для розробки реформи селянства; 19 лютого 1861 року - скасування кріпацтва на теренах Правобережної України.

Очікувані досягнення: учень/учениця розуміє та коректно використовує поняття: "кріпацтво", "кріпак", "реформа", "земельна реформа", "компенсаційні внески"; аналізує процес підготовки та реалізації земельної реформи 1861 року в Правобережній Україні та оцінює її історичне значення; виявляє причинно-наслідкові зв'язки, самостійно працює з різноманітними історичними джерелами; проявляє інтерес до вивчення історії України.

ХІД УРОКУ

I. Організаційний момент.

Привітання з учнями, перевірка готовності до уроку. Сьогоднішній урок присвячений темі "Скасування кріпацтва у 1861 році на території Правобережної України". Основна мета полягає в тому, щоб з допомогою навчальних матеріалів, історичних записів та ілюстрацій розкрити причини, цілі та наслідки земельної реформи, а також вдосконалити ваші навички аналітичної роботи з різними джерелами і розвитку логічного мислення.

II. Стимулювання навчальної активності.

Вчитель: Замисліться, що може бути найбільшою цінністю для людини? А що, на вашу думку, було найважливішим для більшості жителів українських

земель у 19-му столітті? (Очікувані відповіді можуть включати здоров'я, життя та свободу). Часто ми цінуємо те, чого нам не вистачає або те, що ми ризикуємо втратити. Ви згадали про свободу. Чому вона так важлива?

Актуалізація вже відомих учням фактів. Що вам відомо про соціально-економічні умови другої половини 19-го століття? Дидактична гра "Світлофор" Давайте згадаємо ключові аспекти, що характеризували аграрний розвиток на територіях України у середині 19-го століття. Я буду називати особливості розвитку сільського господарства, а ви вказуватимете, які з них були прогресивними, вказували на розвиток ринкових відносин, а які стримували економічний прогрес. (Використовуйте червоні картки для позначення ознак занепаду та зелені для ознак зародження ринкових відносин)

- Переважання землеволодіння поміщиків
- Поглиблення соціального розшарування
- Зростання експлуатації селян (збільшення панщини)
- Застосування новітньої техніки: сівалок, жниварок, кінних токарів
- Низька продуктивність урожаю
- Спеціалізація сільськогосподарських районів
- Збанкрутування поміщицьких маєтків
- Зростання податкового тягаря Які характеристики переважають?

Метод «Мікрофон»

1. Що таке реформа?
2. Чи пов'язані між собою поняття «модернізація» та «реформа»?

III. Вивчення нового матеріалу.

План вивчення:

1. Українські землі напередодні реформи 1861 року
2. Реформа 1861 року:
 - причини проведення реформи;
 - особисте звільнення селян;
 - селянські наділи;
 - викупна операція

3. Наслідки селянської реформи 1861 року.

1. Українські землі напередодні реформи 1861 року.

Розповідь вчителя

У середині 19-го століття на теренах Правобережної України спостерігалася активна ерозія кріпацької системи, наростали ринкові взаємини, а також відбувалася дедалі більша спеціалізація аграрних районів. Розвиток портової інфраструктури на Чорному морі стимулював зростання торговельних зв'язків у аграрному секторі, що, в свою чергу, позитивно впливало на промисловий розвиток.

Зміни в аграрній та промисловій сферах призвели до значних зсувів у соціальній структурі суспільства. Поглиблювалася соціальна диференціація серед селянства, зароджувалися робітничий клас та буржуазія. Ставало очевидним, що подальший розвиток економіки при збереженні кріпацтва був неможливий. Ресурси поміщицьких господарств були виснажені, існувала гостра потреба у вільній кваліфікованій робочій силі, а фінансові можливості поміщиків не дозволяли закуповувати сучасне сільськогосподарське обладнання та наймати робітників. Експлуатаційна політика вичерпала себе. Для збільшення доходів поміщики зменшували наділи селян та збільшували панщину, що викликало зростання соціальної напруженості. Потреба у нових ринкових відносинах вимагала відміни кріпосного права, яке стримувало економічний прогрес. Запитання до студентів: Які аргументи свідчать про термінову потребу в змінах у становищі селянства? Групова робота.

Завдання: Проаналізуйте наведені документи та відповідайте на питання. *Перша група* – аргументація необхідності ліквідації кріпосного права з боку поміщика О.Кошелєва. "Слідуючи за ситуацією у поміщицьких маєтках та умовами життя кріпаків, спостерігаючи за висловлюваннями дворян, селян та слуг, я прийшов до висновку, що настав час для важливих змін щодо відміни кріпацтва... По-перше, незадоволеність селян поміщиками зростає... По-друге, прагнення селян і слуг до свободи стає дедалі відчутнішим... По-третє, зубожіння селянських господарств посилюється... оброки досягли непомірних

розмірів... межа терпіння селян вичерпується. ...По-сьоме, удосконалення в аграрній сфері потребують застосування вільної праці. Допоки існує панщина, доки ми можемо залучати необмежену кількість безкоштовної робочої сили, доти прогрес у сільському господарстві неможливий. По-восьме, розвиток фабричної та заводської промисловості вимагає більшої кількості вільних робітників. Зараз велика частина людей утримується поміщиками на непродуктивних роботах... Всі ці робітники будуть потрібні промисловості, і гостра нестача робочих рук буде пом'якшена".

Розгляньте наступне:

1. Які аргументи переконують автора у необхідності відміни кріпацтва для прогресу соціально-економічної сфери імперії?
2. Визначте ключові фактори, які спонукали до ліквідації кріпосного права.

Дуга група – фрагмент з виступу Олександра II від 30 березня 1856 року: "Довелося дізнатися, що серед вас поширюються чутки про моє намірння відмінити кріпосне право. Щоб уникнути будь-яких помилкових сподівань щодо такого критичного питання, я вважаю за потрібне зазначити, що зараз я не планую цього робити. Але очевидно, що поточний стан володіння людьми не може залишатися без змін. Краще відмінити кріпосне право з ініціативи вищих ешелонів влади, ніж чекати, коли воно почне зникати самостійно знизу. Будь ласка, обдумайте, як це можна здійснити, і передайте мої слова дворянству для роздумів."

Розмірковуюйте:

1. Чому Олександр II визнає необхідність скасування кріпосного права з часом? (Після обговорення вчитель підсумовує основні причини відміни кріпосного права)
 - Занепад феодально-кріпосницької системи та зубожіння селянських господарств;
 - Неefективність та низька продуктивність праці кріпаків;
 - Розвиток товарно-грошових відносин;

- Потреба у вільнонайманій праці через занепад кріпосницької мануфактури;

- Економічне відставання Росії від західноєвропейських країн;
- Вплив поразки у Кримській війні.

Аналіз відеофрагмента з навчального фільму "Неповна воля":

1. Який орган був створений для розробки реформи?
2. Які видатні українські громадські діячі входили до складу цього комітету?
3. Які підходи до вирішення аграрного питання були представлені у дворянських комітетах України?
4. Чому у дворянських комітетах України існували розбіжності щодо наділення селян землею?
5. Коли було оголошено про скасування кріпосного права?

Аналіз документу "Про селян, які стали вільними від кріпацтва 19 лютого 1861 року": Завдання для студентів: Ознайомтеся з наданим документом та відповідайте на питання:

- Які зміни у правовому статусі селян відбулися після проведення реформи?
 1. Скасування кріпацтва для селян, що жили на землях поміщиків, та дворядного люду стало остаточним...
 2. Поміщики зберегли право власності на свої землі, але надали селянам у постійне користування їхні садиби... а також визначену кількість землі для виконання селянами своїх обов'язків перед державою і поміщиком...
 3. Селяни, які стали вільними від кріпосного ярма... формують сільські громади для ведення господарських справ, а також об'єднуються у волості для управління та судочинства. У кожній громаді та волості виборні представники керують громадськими справами...
 4. Селянам дозволяється займатися вільною торгівлею; засновувати й вести фабрики, різноманітні виробничі, торговельні, ремісничі підприємства;

вступати до цехів, займатися ремеслами; входити до гільдій та торгових спілок...

5. До повного погашення боргів перед поміщиком селяни зобов'язані продовжувати виконувати панщину та сплачувати оброк...

6. Поміщику надаються повноваження сільської поліції над тимчасово зобов'язаними йому селянами...

7. Селяни, що проживають на землях поміщика, повинні захищати його та його сім'ю від будь-яких нападів. Надавати допомогу при несподіваних бідах...

8. Кожна сільська громада несе спільну відповідальність за дотримання кожним членом громади державних, земських та громадських обов'язків... (Після обговорення відповідей студентів, вчитель представляє таблицю, яка висвітлює залишки кріпосного права у правовому статусі селян після реформи 1861 року)

Правовий статус особисто вільних селян	Пережитки кріпацтва в правовому статусі селян після реформи
Селяни здобули особисті та майнові свободи	Селяни сплачували подушний податок до 1866 р.;
Поміщики втратили будь – які права на селян;	Відбували рекрутчину
Селяни отримали право укладати угоди, займатися торгівлею, промисловістю, володіти майном	До 1904 року до селян застосовували тілесні покарання
Селяни мали право брати участь в органах місцевого самоврядування, переходити в інші стани, навчатися, проходити службу	Протягом 9 років після оголошення реформи селянин не мав права відмовитися від наділу, а значить залишити село;
Селяни стали вільними	Селяни залишалися «нижчим станом»

Розповідь вчителя. Викупна операція стала справжнім грабунком селян. В основу викупної операції були покладені розмір повинностей селян в поміщика. Держава взяла на себе проведення викупу землі. Селяни повинні були протягом 49 років повернути борг державі. За свою землю селяни змушені були платити втричі більше за її вартість. Стягнення з селян викупних платежів припинилися лише у 1906 році.

Розміри викупних платежів, нарахованих на селян українських губерній

Губернії	Сума викупних платежів за 49 років, млн.крб	У скільки разів викуп перевищував ринкову ціну землі
Чернігівська	54,6	4,5
Полтавська	49,4	5,6
Київська	110	3,7
Подільська	101	2,5
Херсонська	33,2	5,8
Таврійська	3,5	7,4

Завдання для учнів.

1. Поміркуйте, на чію користь була проведена селянська реформа 1861 року?

Робота над таблицею «Наслідки селянської реформи 1861 року»

Робота за варіантами.

Завдання для учнів: на основі матеріалу уроку визначте наслідки селянської реформи 1861 року та заповніть відповідну колонку таблиці.

I варіант – позитивні наслідки; II варіант – негативні наслідки

Позитивні наслідки	Негативні наслідки

IV. Узагальнення та систематизація знань учнів.

Вправа «Чарівна скринька»

Вчитель до уроку готує спеціальну скриньку, в якій знаходяться запитання для учнів у відповідності до теми уроку та пропонує учням по черзі дістати зі скриньки аркуші із запитаннями та дати відповіді.

V. Підсумок уроку.

Підведення підсумків уроку, рефлексія.

Створити СЕНКАН.

1 рядок – іменник (тема)

2 рядок – 2 прикметники, що розкривають тему

3 рядок – 3 дієслова, що описують дію

4 рядок – речення, в якому висловлене ставлення до теми

5 рядок – слово-резюме (синонім теми)

На середину ХІХ ст. необхідність скасування кріпосного права ставала все більш очевидною, що й спонукало владу до здійснення цього кроку.

Незважаючи на велику кількість недоліків, селянська реформа 1861 р. усунула перешкоди на шляху до подальшої соціально-економічної модернізації країни.

Подальше здійснення реформ ліквідувало чимало кріпосницьких пережитків, але було поступками часу, які робила влада.

VI. Домашнє завдання.

- Опрацювати відповідний параграф.
- Намалювати ілюстрацію «Селянська реформа 1861 року».
- Заповнити аркуш для учнів (додаток)

ВИСНОВКИ

У другій половині XIX століття в Російській імперії відбулася ключова подія, яку історики зазвичай називають скасуванням кріпосного права або селянською аграрною реформою. Феодально-кріпосницька система тривалий час гальмувала розвиток різних галузей, у тому числі як промислового, так і сільськогосподарського виробництва, в Російській імперії, зокрема в Подільській губернії. У цій провінції майже 90% населення залишалося в стані кріпацтва. Проте протягом 1820-1830-х років почався поступовий розпад цієї системи, що супроводжувався гострою аграрною кризою.

Ключовим результатом аграрної реформи, проведеної 19 лютого 1861 р., стало встановлення права постійного землекористування селян. Ці права прив'язували селян до землі на необмежений термін, але не надавали їм права власності відразу. Законодавство про реформу створювало потенціал для власності на землю, але воно обумовлювало процес наділу землею та звільнення від кріпацтва добровільними угодами. Інакше кажучи, воно не передбачало правового регулювання селянства. З плином часу та розвитком політики землеустрою, поряд із внутрішніми політичними факторами, обов'язкові вимоги чинного законодавства часто обходилися, і формальний перехід власності на землю до селян відбувався поступово.

Крім того, на Правобережній Україні реформа 1861 р. мала свої особливості. Уряд намагався повернути на свій бік українських селян, надаючи їм наділи, які були приблизно на 18% більшими, ніж ті, що вони мали до 1861 року. Однак, незважаючи на цей, здавалося б, вигідний аспект, селяни зрештою постраждали через завищені ціни, які вони були змушені платити за землю. Під час реформи поміщики залишали за собою кращі землі, залишаючи менш вигідні ділянки селянам.

Ситуація зазнала значних змін приблизно в 1880-х роках у другій половині 19-го століття. У цей період відбувся глибокий зсув у сільському господарстві та аграрних відносинах, а дискусії з цього приводу досягли кульмінації наприкінці 1970-х років. Вирішальну роль у зміцненні ринкових

товарно-грошових відносин відіграв академік М. Дружинін. Цей зрушення негайно і негативно позначилося на характері оренди землі серед селян. Поміщицькі маєтки, увійшовши в ринкову економіку, почали скорочувати орендовану землю та значно підняли ціни на неї. Співробітники слідчих установ, які розслідували причини масового селянського повстання 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях, вказували на явище стрімкого зростання цін на землю. Вони зазначали, що поміщики, прагнучи підвищити прибутковість маєтку, почали самостійно обробляти більші частини землі, часто забираючи кращі ділянки для власного користування і здаючи селянам в оренду на невигідних умовах лише менш вигідні землі.

Погіршення умов оренди землі у поміщиків посилювалося посиленням участі куркулів, які все частіше виступали посередниками між поміщиками і селянами в земельних операціях. Ця течія виникла ще до реформ, але набула розмаху відразу після реформи 1861 року. Виник клас посередників-куркулів, відомих тим, що без ризику придбавали цілі маєтки і швидко перепродували їх за подвійною ціною або здавали в оренду на тривалий термін і отримували вдвічі більшу орендну плату.

Ці чинники, у поєднанні зі швидким скороченням селянського земленаділу внаслідок високого природного приросту населення (наприклад, у Чернігівській губернії коливався від 26 до 52%), різко загострили питання малоземелля українського селянства на межі 19-20 ст. Однак ця проблема була зумовлена насамперед не реформою 1861 р., а радше об'єктивними обставинами, які штовхали українське село на товарно-грошове господарство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Смолій В.А. Науковому товариству істориків аграрників. Історико-аграрні обрії. 2010. № 20.
2. Реєнт О.П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини ХІХ — початку ХХ століття (стан наукової розробки). Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.
3. Шевченко В.М. Деякі думки з приводу реформи 1861 р. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.
4. Кузьмінський А.І. Основні аспекти реформи 1861 р. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.
5. Тронько Т.В. Зміни в організації шкільної середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ ст. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.
6. Гоцуляк В.В. Реформа 1861 р. в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.
7. Присяжнюк Ю.П. «Емансипація» 1861 р. очима пересічного хлібороба. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.
8. Звірковський І.В. Тенденції соціального розвитку селянства Російської імперії в пореформений період. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.
9. Опанасенко В.В. Місце дворянського стану в Чернігівській губернії в проведенні земельної реформи 1861 року. Український селянин: Збірник

наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.

10. Бернштейн Л.Ю. Соціальні аспекти аграрних відносин в Східній Україні в другій половині XIX століття. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.

11. Ігнатенко В.В. Вплив реформи 1861 р. на формування української суспільнополітичної думки в другій половині XIX століття. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.

12. Андрощук О.В. Вплив реформи 1861 р. на зміни в адміністративно-територіальному устрої українських земель у складі Російської імперії. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.

13. Ващенко А.В. Розбудова органів селянського самоврядування (законодавчий аспект). Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.

14. Бондар В.В. Суб'єктивний фактор проведення реформи 1861 р. в українському селі: історіографія проблеми. Український селянин: Зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. С.В. Кульчицький. Черкаси, 2008. Вип. 11.

15. Верховський М.М. Особистості в реформі 1861 р. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.

16. Фареній І.А. Вплив селянської реформи 1861 р. на поширення ідей кооперації. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.

17. Темірова Н.Р. Місце поміщиків в аграрному секторі в 1861–1917 рр.: погляд дореволюційних авторів. Український селянин: Зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. С.В. Кульчицький. Черкаси, 2002. Вип. 6.
18. Медалієва О.З. Вивчення проблем історії селянської реформи 1861 р. членами історичного товариства Нестора-Літописця в кінці XIX — на початку XX ст. Український селянин: Зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. С.В. Кульчицький. Черкаси, 2002. Вип. 6.
19. Панишко Г.Т. Еволюція великого землеволодіння на Волині у другій половині XIX ст. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.
20. Олешко П.С. особливості аграрного реформування 50–60-х рр. XIX ст. на Волині. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.
21. Шульга С.А. Аграрна реформа 1861 року та колонізація Волині. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.
22. Крамарчук Т.Д. Переселення українського селянства до Південного Уралу у пореформений період. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. Вип. 2.
23. Темірова Н.Р. До питання про стосунки поміщиків і селян у пореформений період. Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.; Шатохін А.М. Селянське питання у соціологічній думці Російська Імперія та України у післяреформений період. Там само; Бундак О.А. Становлення індустріальних відносин у волинському

- селі у пореформений період. Там само; Мельниченко В.В. Основні соціальні групи сільського населення Правобережної України в середині XIX ст. (порівняльний аналіз). Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства: Зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України; Науково-дослідний інститут селянства; Відп. ред. С.В. Кульчицький. Черкаси, 2000. Вип. 1; Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861–1917). Там само. 2001. Вип. 3.
24. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: Соціально-політичний портрет. К.: Либідь, 1993.
25. Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX — на початку XX ст.: Монографія. К., 1996.
26. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX ст.: Дослідження / Ред. Л. Білик. К.: Смолоскип, 1996.
27. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX — поч. XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля: Кінець XIX ст. — лютий 1917 р.: Монографія / Б.І. Андрусишин (відп. ред.). К., 1999; Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. К.: Плеяди, 2002.
28. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття — 1939 р.): Монографія. К.: Видавничополіграфічний центр «Київський університет», 2002.
29. Юр П.С. Ліберальні та революційно-демократичні партії в революції 1905–1907 рр. в Росії: Порівняльний аналіз їх стратегії і тактики: Дис... канд. іст. наук. К., 1994.
30. Шишко О.Г. Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 р. — березень 1917 року: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський університет ім. І.І. Мечникова. Одеса, 1998.

31. Могильний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. К., 2002.
32. Донченко С.П. Ліберальні партії України: 1900–1920.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2006.
33. Медушевский А.Н. П.Н. Милюков: ученый и политик. История СССР. 1991. № 4.
34. Воззвание «Союза 17 октября» и других партий. ЦДІА України м. Київ. Ф. 1335. Оп. 1. Од. зб. 568.
35. Программы политических партий в России / Под ред. и с предисловием И.В. Владиславлева. Вып. I. М., 1919.
36. Шелохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. М.:
37. Наука, 1987.
38. Громадська думка. 1906. 12 січня.
39. Громадська думка. 1906. 17 січня.
40. Бюллетень III общеимперского делегатского съезда партии народной свободы. 1906. № 5. 27 апреля.
41. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / Упор. О. Федьков. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991.
42. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упор.
43. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Т. 1. Мюнхен: Сучасність, 1983.
44. Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ - початок ХХ ст.). - Львів, 1996.
45. Яворенко Л. Чого нам треба? Львів: Видання Української радикальної партії, 1905.

46. Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: Програмові і довідкові матеріали / Упорядник В.Ф. Шевченко та ін. К.: Консалтинг, Фенікс, 1993.
47. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861–1907). Нью-Йорк: Видавництво Української Вільної Академії Наук у США, 1955.
48. Чикаленко Е. Голос земледельца. Сын Отечества. 1905. № 12.
49. Платформа Української Радикальної Партії. Львів: Видання УРП, 1905.
50. ЦДІА України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 1049.
51. Sharavara T.O. Peasant reform of 1861 in foreign historiography of the second half of the 20th century. *Ukrainian Studies*. 2009. No. 3.
52. *The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A.I. Bariatinskii, 1857–1864* / Ed. by A.J. Rieber. Paris; The Hague: Mouton & Co, 1966.
53. Emmons T. *The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
54. Field D. *The End of Serfdom: Nobility and Bureaucracy in Russia, 1855–1861*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1976.
55. Lincoln W.B. *In the Vanguard of Reform: Russia's Enlightened Bureaucrats, 1825–1861*. DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 1982.
56. Lincoln W.B. *The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy, and the Politics of Change in Imperial Russia*. DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 1990.
57. Ryber A.J. Group interests in the struggle around the Great Reforms. *Great Reforms in Russia. 1856–1874: Collection* / Ed. L.G. Zakharova, B. Eklof, J. Bushnell. M.: Izd-vo Moscow. university, 1992.
58. Hock S.L. Banking crisis, peasant reform and redemption operation in Russia. 1857–1861. *Great reforms in Russia. 1856–1874: Collection* / Ed. L.G. Zakharova, B. Eklof, J. Bushnell. M.: Izd-vo Moscow. university, 1992.
59. Field D. 1861: "Year of the anniversary". *Great reforms in Russia. 1856–1874: Collection* / Ed. L.G. Zakharova, B. Eklof, J. Bushnell. M.: Izd-vo Moscow. university, 1992.

60. Johnson R.E. *Family Relations and the Rural-Urban Nexus: Patterns in the Hinterland of Moscow, 1880–1900*. *The Family in Imperial Russia: New Lines of Historical Research* / Ed. by D.L. Ransel. Urbana; Chicago; London: University of Illinois Press, 1978.

I група розглядає аргументи поміщика О.Кошелєва на підтримку необхідності відміни кріпосного права. Кошелєв, аналізуючи ситуацію в поміщицьких господарствах і кріпосницьке життя, вислуховуючи думки дворян, селян і слуг, зазначає зростаюче невдоволення селян, їх прагнення до свободи, збідніння та високі податки, які підштовхують до необхідності скасування кріпацтва. Він також вказує на необхідність вільної праці для прогресу сільського господарства та збільшення числа вільних робітників для розвитку промисловості, оскільки значна частина населення виконує непродуктивну роботу на поміщицьких землях.

II група розглядає виступ Олександра II, в якому він роз'яснює своє ставлення до кріпосного права. Він зазначає, що, хоча він не планує негайно скасовувати кріпосне право, він усвідомлює, що існуюча система не може залишатися без змін. Олександр II підкреслює, що краще ініціювати зміни зверху, ніж дочекатися їх неминучого початку знизу, і закликає дворянство обміркувати можливі шляхи реформ.

Загальне положення від 19 лютого 1861 року вносить зміни в правовий статус селян, скасовуючи кріпосне право і надаючи їм більше свобод, таких як право на власне господарство, торгівлю, відкриття підприємств, а також формування сільських громад і волостей для самоуправління. Однак селяни все ще зобов'язані виконувати певні обов'язки перед поміщиками, і поміщики зберігають певні права нагляду та контролю над сільськими громадами.

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ
МЫ, АЛЕКСАНДРЪ ВТОРЫЙ,
ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ
ВСЕРОССІЙСКІЙ,
ЦАРЬ ПОЛЬСКІЙ, ВЕЛИКІЙ КНЯЗЬ ФИНЛЯНДСКІЙ,
и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляемъ всѣмъ **НАШИМЪ** вѣрноподаннымъ.

Божіимъ Провидѣніемъ и священнымъ закономъ престолонаслѣдія бытъ призваны на прародительскій Всероссійскій Престолъ, въ соотвѣтствіе сему призыванію **МЫ** положили въ сердцѣ **СВОЕМЪ** объять обнимать **НАШЕЮ** Царскою любовію и попеченіемъ всѣхъ **НАШИХЪ** вѣрноподанныхъ всякаго званія и состоянія, отъ благородно владычащаго мечемъ на защиту Отечества до скромно работающаго ремесленнымъ орудіемъ, отъ проходящаго высшую службу Государственную до проводящаго на полѣ борозду сохою или плугомъ.

Видя въ положеніе званій и состояній въ составѣ Государства, **МЫ** усмотрѣли, что Государственное законодательство, дѣятельно благоустроивъ высшія и среднія сословія, опредѣляя ихъ обязанности, права и преимущества, не достигло равномѣрной дѣятельности въ отношеніи къ людямъ крѣпостнымъ, такъ называемымъ потому, что они, частію старыми законами, частію обычаями, потомственно укрѣплены подъ властію помѣщиковъ, на которыхъ съ тѣмъ вмѣстѣ лежить обязанность устроить ихъ благосостояніе. Права помѣщиковъ были донынѣ обширны и не опредѣлены съ точностію законамъ, мѣсто котораго заступали преданіе, обычай и добрая воля помѣщика. Въ лучшихъ случаяхъ изъ сего

